

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

■ Болушкуннар ■ бадьыткалдар ■ медээлер

Президентиниң ажыл-албаны

УЖУРАШКАШ...

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак национал болгаш девискээрлер харылзааларының Москвада институтунун ректору, профессор, философия эртемнериниң доктору, делегейниң Славян академиязының өөредилге талазы-биле оралакчы президентизи Владимир Леонидович Калашников-биле ужурашкан.

Москвадан келген аалчы чугаа эгелээриниң мурнунда дыка солун суй белекти болгаш дээди, ортумак өөредилге черлеринге дуза кылдыр бодунун бижээни «Философия» деп номун белекке берген.

В.Л. Калашниковтуң Тывага келген кол сорулгазы болза, национал болгаш девискээрлер харылзааларының Москвада институтунун филиалын Тывага ажыдарының айтырыын чугаа-

лажыры. Ш.Д. Ооржак ук дилегни өөренип көргөш, бүгү тала-биле дузалаарын, дээди өөредилге черлериниң өске филиалдары Тывада ажылдап турарын аалчыга дыңнаткан. Ректор республика болгаш хоорай библиотекаларынче институтта үндүрүп турар «Образование в регионах России и СНГ» деп сеткүүлдү чорудуп берип турарын дыңнаткан.

Бистиң корр.

ДЕТКИРИ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Ам болур сонгулдаларга Чазак Баштыгының албан-хүлээлгезинге бодунун кандидатуразын иди үндүрерин дилээн хуралдар республикада үргүлчүлөп турар. Чижээ, Сукпак ортумак школазынга эрткен хуралдың киржикчилериниң кыйгырында айытканы болза:

«ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидаттарны депшидери уламчылавышаан. Бо харысалгалыг албан-дужаалга мораль-туруш шынары бедик, амдыралдан хейнү өөрөнгөн, эртем-билини бедик, ажыл-агый

дуржулгазы улуг, республиканы эки билер, чонунун, ооң чаңчылдарының айтырларын билер кижжи ажылдаар, Шериг-оол Дизижикович, Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидатка бистиң коллективтен Силерни депшидеринге албан езузу-биле чөпшээржилге бээрин диледивис».

Мындыг янзылыг кыйгырылар Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа кожууннардан, Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан, «Тыва энергия» ААН-ден, өске-даа черлерден кирген.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчеглиг 47 сессиязы 2002 чылдың январь 30-де 9 шакта Дээди Хуралдың хуралдаар залына бодунун ажылын эгелээр.

Хүн айтырыгы:

1. 2002 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң баш бурунгаар тодардылганының дугайында.
2. «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (бирги номчулгасы).
3. «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (үшкү номчулгасы).
4. «Тыва Республиканың Күрүне тугунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (үшкү номчулгасы).
5. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганын организастаар дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

6. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажыл-чорудулгазын организастаар дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

7. «Тыва Республиканың найсылалының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында.

8. «Тыва Республиканың Кызыл хоорайының тус чер бот-башкарылганының төлээлел органының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (бирги номчулгасы).

9. «Тыва Республиканың Кызыл хоорайының тус чер бот-башкарылганының сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (бирги номчулгасы).

10. «2002 чылда «Шагаа» байырлалының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалының төлевилелиниң дугайында.

ШАЛЫҢНЫ ӨСТҮРҮН ДЭЭШ

Республиканың Саң ямызының берген медээзи-биле алырга, ТР-ниң Чазаның 2001 чылдың ноябрь 27-де № 1378 «Тыва Республиканың бюджет адырында организацияларның ажылдакчыларының шалың хемчээлин чангыс аай тариф четкизинге дүүштүр өстүрер дугайында» доктаалына дүүштүр Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш кожууннарның бюджет ажылдакчыларының 2001 чылдың декабрь айда шалыңын төлөп бээрин 148

млн. рубль-биле акшаландырган. Бичап кээрге, республикага ай санында шалыңа немелде телевир 61 млн. рубль болур. Өскүс уругларга болгаш азырадыкчызын чидирген уругларга төлээр дузаламчының ниити хемчээли бо чылдың январь айдан эгелеп база өскөн, республикага ооң ниити хемчээли 7,6 млн. рубль болган. Ооң-биле чергелештир 2002 чылдың январь айдан эгелеп ажылдавайн турар кижилерге ме-

дицианың албан төлээр камгаладылганын 16,2 млн. рубль-биле акшаландырган болгаш стипендияны - 0,2 млн. рубльге төлөп берген. Бюджетке бердинген акша-хөрөңгиден Кызыл хоорайының бюджет ажылдакчыларының шалыңын төлөп бээри-биле 19568 муң рубльди шилчиткен, 1808 муң рубль - өскүс уругларга дузаламчыны төлөп бээринге, 4518 муң рубль - чурттакчы чонун медицинаның албан камгаладылганынче шилчиткен.

АЙЫТТЫНГАН ХУСААЗЫНДА

Республикада 2002 чылдың бюджетиниң талазы-биле ажыл чоруп турар. ТР-ниң Чазаа бо чылдың январь 14-те «ТР-ниң Дээди Хуралына чугаалажып

көөрү-биле «Тыва Республиканың 2002 чылда республика бюджетиниң дугайында» хоойлунун төлевилелин кириген. Бюджет хоойлуларының

тургустунган хуусаазына дүүштүр ТР-ниң Дээди Хуралына бюджет төлевилелин чугаалажып көөрүнге херек бөлүк документилен кириген.

Медээниң изи-биле

АМЫ-ТЫНЫН АЛГАН

2002 чылдың январь 11-де 11 шакта Сүт-Хөл кожуундан дүвүрөнчиг медээ Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал ямызында дилеп тыварының болгаш амы-тын камгалаарының албан черинге келген.

Сүт-Хөл кожуунун Красноярск край-биле кызыгаарлашак девискээринде Чинчилиг болгаш Хаан-Дээр тайгаларда хемнерни каттышканы беленселен кижжи чеде албас ырак, кадыр-берт черде аңчы Яков Ооржак аараан болган.

Дыңнадыгы алган дораан дилеп тыварының болгаш амытын алырының албан чери аараан кижиге дуза чедирери биле дүвү далаш харга маңнаар «Буран» деп ийи техниканы, Б.Кандауров, М.Хертек, Е.Кабимулдиков, А.Ананицын, В.Беляев,

харылзаачы А.Шишигин оларны чоруткан. Харның болгаш хөртүктүн деннели хөлчок кылын болганы-биле чүгле хаактарлыг чоруур ужурга таварышкан. (Ужар чүүл ажыглаар дээрге, агаар бүргөг болган). Январь 13-те ук бөлүк Көшкө-Бадар деп бедик, кылын харлыг, хөртүктүг артты арай деп ашкан. Хар көшкөзи бадып, эрес-дидим амы-тын алыкчылары безин улуг айыылга таваржыр чазып чорааннар. Кылын харны улуг бергедээшкинер-биле эртип чорааш, ол арттан безин 70

километр ыракка чыткан аарыг аңчыга чедип, тып алганнар. Агаар экижый бээрге, январь 14-те Кызылдан вертолет келдиргеш, аарыг аңчыны республиканың төп эмнелгезинге эккеп чыттырып кааннар. Амгы хүннерде аңчы Яков Ооржактын кады чүгээртеп эгелээн. Бистиң чуртувуста хамааты кижжи бүрүзүнүң кады, амы-тыны үнелиг дээрин бо болушкун херечилеп турар.

Маадыр-оол ЧЫЛБАК-ООЛ.

Сөөлгү шакта

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин эрткен неделяда Францияга, Польшага албан-чорук кылгаш, эеп келген. Ылаңгыя Польшага ужуражышкынарның түннели бедик. Ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг кады ажылдажылга дугайында он шаа документиленге ат салган. Россияның сонгу чүгүнден газ дамчыдар хоолай шугумун тудары эң улуг төлевилел болган. Мурнундагы ындыг хоолай Украинаны тавараан, ынчалза-даа оон газты оорлаары көвүдээнинден моон сонгаар чаа хоолайны ажыглаар, оон тудуу 2003 чылда доостур.

♦ АКШ-тың президентизи Джордж Буш албан-дүжүлгезинге ажылдап эгелээниниң 1 чыл болганын демделгезин. Америк улус бодунун президентизин мактап турар, ынчангаш дараазында болур сонгулдаларда ону катап сонгуурун амдан эгелеп дыңнадып турар.

♦ Ульянов областа шийтиргеннер турар черден 14 кижжи

бажың адаанда 20 метр черни казып тургаш, дургуннап үнгөн. Оларның чедизин туткан. Дургуннааннарның баштыңы 21 чыл хуусаада шийтирген кижжи база туттурган.

♦ Приморье крайда болгаш Сахалин ортулукта улуг шуурган эгелээн. Хаттын күжү секундда 30 метр чедип турар. Владивостоктан хоорук черлерде суурлар болгаш ортулуктар-биле харылзаа үзүлгөн, самолеттар ушпастаан.

♦ Афганистанга дузалаары-биле Европа чурттары 550 млн. евро акшаны, а АКШ 6 млрд. долларны бээрин дыңнаткан.

♦ Россия болгаш Норвегия нефть ажыглаарының айтырыын Ослода чугаалажып турар.

♦ Ставрополь край суду чечен Шамиль Басаевтин бөлүк дээрбечилерин судтап эгелээн. Дээрбечи идегеттерин аразында Дудаевтин кады төрөөн дүңмазы бар.

(Агентиледер медээлеринден).

АРГЫЖЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазаа биле Моолдун Успа-Нур аймааның чагыргагы, эрткен чылдың август айда Тыва күрүне бооп тургустунганының 80 чылын демдеглен турда, социал-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурулуг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага атты салганнар. Оон бир чүүлүнге Кызыл - Улангом аразына пассажирлер сөөртүр автобустарның аргыжылганын организастаары турган.

Тыва Республиканың Национал-политика, даштыкы экономиктиг болгаш чоок-кавы девискээрлер-биле харылзаа тудар ямызы дугуржулганың бо чүүлүн күүседип, кожа-хелбээ субъектилерниң аразына автобус аргыжылганын эрткен чылын эгелээн. Кызыл - Улангом аразына аргыжылганың пассажирлер автобустунун ийги рейзис январь 24-те кылдынар. Кожаыс күрүнеге кирер виза чөпшээрелди Моолдун Кызылда доктаамал төлээ черинге дарый кылдырып ап болур арга тургустунган.

Бистиң корр.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Чаа 2002 чылга холбаштыр республиканың чонунга байыр чедирген телеграммаларның Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактын адынга келири уламчылап турар. Байыр чедиргеннер болза:

Волошин А.С. – РФ-тин Президент Администрациязынын удуртукчузу.

Рушайло В.Б. – РФ-тин Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары.

Кудрин А.Л. – РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы.

Гордеев А.В. – РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы, көдээ ажыл-агый сайыды.

Романов П.В. – РФ-тин Күрүне Думазынын даргазынын оралакчызы.

Явлинский Г.А. – «Яблоко» фракциянын удуртукчузу.

Войтенко В.П. – РФ-тин Күрүне Думазынын депутаты, Күрдуманың Ыраккы Чөөн чүк, Соңгу чүк айтырыгыларынын талазы-биле комитет даргазы.

Франк С.О. – РФ-тин транспорт сайыды.

Шувалов И.И. – РФ-тин Чазак Аппарадынын удуртукчузу, сайт.

Букаев Г.И. – Ундүрүткүл, чыылдалар талазы-биле РФ-тин сайыды.

Швыдкой М.Е. – РФ-тин культура сайыды.

Тоцкий К.К. – РФ-тин Федералдыг кызыгаар албанынын директору.

Бедрицкий А.И. – Гидрометеорология болгаш долгандыр хүрээлел мониторингизиниң Федералдыг албанынын директору.

Юсуфов И.Х. – РФ-тин энергетика сайыды.

Филиппов В.М. – РФ-тин өөредилге сайыды.

Соколин В.Л. – РФ-тин Статистика күркомитетиниң даргазы.

Фрадков М.Е. – РФ-тин үндүрүтү полициязынын федералдыг албанынын удуртукчузу.

Григорьев А.А. – күрүне курлавырларынын талазы-биле Россия агентилелиниң чингине директору.

Яковлев В.Ф. – РФ-тин Дээди Арбитраж судунун даргазы.

Громов Б.В. – Москва областың губернатору, Совет Эвилелиниң Маадыры.

Шаймиев М.Ш. – Татарстан Республиканың президентизи.

Лебедь А.И. – Красноярск крайның губернатору.

Ходырев Г.М. – Нижегород областың губернатору.

Кокос В.М. – Кабардин-Балкар Республиканың президентизи.

Мальшков В.И. – Москваның чазак сайыды, хереглел рыногунун болгаш ачы-буян чедирелгезиниң департамент удуртукчузу.

Леонов В.В. – Новосибирск областың депутаттар Совединиң даргазы.

Ткачев А.Н. – Краснодар крайның Администрация даргазы.

Лебедь А.А. – Хакасия Республиканың Чазак Даргазы.

Потапов Л.В. – Бурят Республиканың президентизи – Чазак даргазы.

Рахимов М.Г. – Башкортостан Республиканың президентизи.

Полежаев Л.К. – Омск областың губернатору.

Аязков Д.Ф. – Саратов областың губернатору.

Филипенко А.В. – Ханты-Мансы автономнуг округтун губернатору.

Говорин Б.А. – Иркутск областың губернатору.

Россель Э.Э. – Свердловск областың губернатору.

Григорьев В.В. – Белорус Республиканың РФ-те элчини.

Дарийн Пунцаг – Моолдун Кызылда консулу.

Д.Галсандондог – Моолдун Копду аймааның губернатору.

Вешняков А.А. – РФ-тин Төп соңгулда комиссиязынын даргазы.

Мосияш С.С. – Тыва Республиканың прокурору.

Бакин В.Ю. – Сибирьнин шериг округунун шериглериниң командьлакчызынын бирги оралакчызы, генерал-лейтенант.

Фирсов М.М. – Тыва Республиканың шериг комиссары, полковник.

Филатов С.А. – РФ-тин социал-экономикаг болгаш интеллект программаларынын президентизи, РФ-тин интеллигенция Конгресиниң даргазы.

Иванов В.И. – «Сибирь дугуржуглазы» девискээр ассоциациязынын күүсөм даргазы.

Казенин В.И. – РФ-тин Композиторлар эвилелиниң даргазы, РФ-тин алдарлыг артизи.

Зурабов М. – РФ-тин Пенсия фондузунун даргазы.

Труфакин В.А. – РФ-тин Сибирьде Федералдыг округунун кадык камгалал даргазы, РМЭА-нын академиги.

Гуцериев М.С. – «НГК «Славнефть» АН-ниң президентизи.

Головков А.Л. – РФ-тин камгаладылга компаниязынын чингине директору.

Рашников В.Ф. – РФ-тин дээр менеджерлер клувунун президентизи, «Магнитогорскиниң металлургия комбинатынын» чингине директору.

Засышко В.С. – «Чаа үениң эң эки менеджерлер» фондузунун президентизи, Россиянын эң дээр менеджерлер клувунун чингине директору.

Аралкин В.И. – Россиянын Ажаалга банкызынын Чөөн-Сибирьде банкызынын даргазы.

Добрецов Н.Л. – РФ-тин ЭА-нын Сибирь салбырынын президентизи.

Гончаров П.А. – Россиянын көдээ ажыл-агый академиязынын оралакчы президентизи, академик.

Бойко Е.А. – күрүне албанынын Сибирь академиязынын ректору.

Аксенов В.В. – Россиянын Православ партиязынын Москва хоорай комитетиниң даргазы, ССРЭ-ниң уждукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры.

Илиан Васильев – Болгария республиканың онза болгаш бүрүн эргелиг элчини.

«Гоман» дацанын ламма-студентилери.

Юн Г.В. – кризиске удур профессионал эргелеп-башкарыкчыларнын Россия гильдиязынын НП президентизи.

Воронова Ю.А. – «Экономикаг хөгжүлдениң национал корпорациязынын» НП президентизи.

Иванов С.Б. – РФ-тин камгалал сайыды.

Лисиенко И. – РФ-тин Күрдума депутаты, ниити-россий «Ажыл-агылы Россия» хөй-ниити организациязынын даргазы.

Егльин В.М. – РФ-тин Күрүне Думазынын депутаты.

Фетисов Г. – Федерация Чөвүлелиниң Воронеж областан кежигүну.

Скворцов О. – РФ-тин транспорт сайыдынын оралакчызы.

Харючи С.Н. – Соңгу чүктүн үндезин улустарынын Ассоциациязынын президентизи.

Уринсон Я. – «Россиянын ЧЭС» АН-ниң даргазынын оралакчызы.

Вихарев Р.И. – «Газулетпур» ААН-ниң директорлар чөвүлелиниң даргазы.

Магомедов М. – Дагестан Республиканың Күрүне Чөвүлелиниң даргазы.

Миллер А.Б. – «Газулетпур» ААН-ниң баштаар чериниң даргазы.

Фронин В. – «Российская газета» солунунун кол редактору.

Горбенко А. – «Российская газета» солунунун директору.

Кагерманов Ш.М. – «Сельская жизнь» солунунун кол редактору.

ЧАЗАК ОТЧЕДУ – ЧУГААЛАЖЫЫШКЫНДА

«2001 чылда республиканың социал-экономикаг хөгжүлдениң дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Отчедунга хамаарыштыр чер-черлерде сайгарышгалар чоруп турар. Ынчангаш Чазактын ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр номчукчуларнын санал-оналы-биле танышкаалыңар.

Валентин ДОНГАК, тудугжу:

— Тыва Республиканың Чазаның Отчеттук үеде кылган ажылын, бодум хуумда, эки деп үнеледим. Ооң мурнунда чылдарга деңээр, эрткен чылын чаа тудуг объектилери хөйү-биле дужааттынып, ажыл чок арткан турган бистерге амыдыралынын аргаларын катап тургусканын канчап демделгелес боор. Отчеттук үеде инвестиция программазынын саң-хөө күсели-биле 635,8 млн. рубль шиңгээди алдынган дээн-дир. Ол дээр, бурунгаар хөгжүлдениң херечизи база тудугжу мергелдиң шиңгээди алган акша шалыңынын көргүзүү деп билир апар. Ынчалза-даа тудуг-монтаж ажылдарын хуусаазында, шынарлыг дужаап кылыры тудуг объектилериң өй-шаанда акшаландырыларын улуг хамаарыштыр дээрзин чугаалактым.

Урана САТ, садьгыжы, Кызыл хоорай:

— Кызыл хоорайда Садьгелгелге төвүн ажытканы садьп алыкчыга-даа, саарлыкчыларга-даа таарымчалыг байдалды тургускан. Амгы бо хүннерде бо төпте эът, сүт кылыгылар садьп турарлар соодукчуларлыг садьп дериг-херекселдери-биле четчелеттинген. Бо бүгү тус черин баран бүдүрүкчүлериң продукциязын үе-шаанда чедимчелиг саарып алырынга кончуг таарымчалыг болуп турар деп санаар мен. Ол хереглел рыногунун хөгжүлдениң кол сорулгазы болур-даа ужурлуг.

Тоня ОЮН, ажыл чок: — Сөөлгү үеде хоорайда карточкалыг телефоннар тыптып келгени улус эскерген боор. Бо чүңү көргүзүп турарыл дээр, харылзааның чаа хевирлери сайзырап, амыдыралдың экижи

турарын херечилеп турар. Харылзааның бо хевир эң-не таарымчалыг деп чүвени бодум көрдүм. Ооң мурнунда сонгаар хоорайда студент уруум-биле телефоннажыры-биле харылзаа белдиринче кылаштар турган болзумза, ам каяа-даа, кайы-даа үеде бодумнун күзелим-биле чугаалажып харылзажыр-дыр мен. Мооң мурнунда хоорай иштинге ыңай-бээр долгаар дээн кижилер автоматтыг телефонга 1 рубль супкаш, чамдыктары, улус манап тур деп билбес, төңчү чок хөөрежип туруп бээр турган болза, ам ыңдыг чүве чок, карточканда чеже акша барыл, ооң шаа-биле чугаалажыр, магалыг апарган-дыр.

Александр МОНГУШ, пенсионер: — Сөөлгү үеде пенсиям алыр дээш чед бергеш, оочурда пенсия оочурлаан аныктарнын хөйүн кайгаар мен. Ол чүңү көргүзүп турарыл? Аңгы-аңгы хевириниң, күш-ажыл, назылап кыраанынын, социал дээш, пенсияларын ап болур улустун бөлүктеринге немелделер ол хире болган чүве ийикпе азы пенсия тыпсыр органның ажылы ол хире экижээнинде чүве ирги бе? Аарыг улусту хөйү-биле илередип, инвалид болганын шыныдып, пенсияны тыпсыры эки болбайн аан, ынчалза-даа эмнээшкини шынарлыг кылбаанындан инвалидтер көвүдөп турар дээр, эмчилерин багай ажылынын түнели-даа болгу дег. Отчеттан көрүп көрээлиңдер даан, 82 муң пенсионерлер күш-ажыл пенсиязын ап турар дээн-дир. Социал пенсияны 11,5 хуу, инвалид дээш 22 хуу, чөмгөрүкчизин чидиргени дээш 26 хуу кижиге пенсияны тыыскан дээн. Мону номчуп олурарга, сактырга, Тывада хөй кезинде пенсионерлер чурттап турар хевирлиг-дир.

Вика ОНДАР, культура ажылдакчызы: — Отчеттук чылда республиканың Чазаның культураның адырынын политиказынын угланышкыны профессионал уран чүүлду деткип хөгжүдеринге, улусчу чогаалдылганы, культуруг дьштанылганы, делегей болгаш девискээрлер аразында уран чүүл хемчеглерин, кады ажылдажылганы, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын кадагалап камгалаарын, музей болгаш библиотека фондуларынга деткимчени көргүзерин, культура адырынын материал-техниктиг баазанын хөгжүдери турган.

Бо бүгү хемчеглерни амыдыралга боттандыраары-биле бистин республиканың уран чүүлүнүң болгаш культуразынын ажылдакчылары, аңгы-аңгы чогаадкыч коллективтер, албан черлери күженишкениң ажылдаанын демделээр апар. «Эдегейжилерни», «Саяннарны», «Чаңгы-Хая», «Хүн-Хүртү» ансамбльдерни, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрын, ыраажылар Аяс Данзырын, Ай-Суу Монгуш болгаш сыгытчылар, хөөмейжилеристи улуг чогаарал-биле адап, делегейде Тыва чуртувустун адындан оюн-көргүзүүн көргүзүп, чуртувусту алдаржыдып чоруурунга өөрүүр-дүр бис. Оон аңгыда культура албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжылгаар ажылдар чоруттунуп, агар болгаш капитал септелгелерни кылгылаан. Бо дээр, культура хөгжүлдениң аңгы-аңгы программаларында көрдүнгөн хемчеглерниң чедимчиликниң күүселдизин дир. Ында Чазактын үлүг-хуузу база бар деп бодум хуумда үнелээр-дир мен.

Айлаң МОНГУШ белеткээн.

Политиктиг партияларда

КАНДИДАТУРАЗЫН ДЕПШИДЕРИН ДИЛЭЭН

Россиянын Аграр партиязынын Тыва Организациязынын 10-гу (чаартыкчы) конференциязы Кызыл хоорайга 2002 чылдың январь 18-те болуп эрткен. Найысылал, кожууннар организацияларынын делегаттары, чалаткан аалчылар ооң ажылынга киришкен. Амыдырал-чуртталганың негеп келгени эң чугула дараазында айтырыгыларны аңа чугаалажып көргөн: «Политиктиг партиялар дугайында РФ-тин хоойлузунга дүүштүр Россиянын Аграр партиязынын Тыва организациязын эде чаартырынын сорулгаларынын дугайында» (илеткелчи Николай Алдычи – Россиянын Аграр партиязынын Тыва организациязынын даргазы), «Россиянын Аграр политиктиг партиязынын Программанын чаа редакциязын деткир дугайында» (илеткелчи – партия кежигүну Лариса Монгуш), Россиянын Аграр политиктиг партиязынын Уставынын чаа редакциязын деткир дугайында (илеткелчи Юрий Тыхеев – Россиянын Аграр партиязынын Тыва организациязынын даргазынын оралакчызы). Россиянын Аграр поли-

тиктиг организациязынын Тыва салбырынын даргазы эрге-дужаалга кандидаттарны депшидери, Россиянын Аграр политиктиг партиязынын кежигүннеринге кандидаттарны депшидери, Россиянын Аграр политиктиг партиязынын Төп контроль-ревизия кежигүннеринге кандидаттарны депшидери болгаш бо талазы-биле санал-оналдар.

Хүн айтырынынга еске-даа айтырыгыларны чугаалажып көргөн. «Россиянын политиктиг партияларынын дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр бадылаашкынар чажыт байдалга эрткен. Россиянын Аграр политиктиг партиязынын Тыва салбырынын даргазынга Николай Алдычи соңгуткан.

Президент Ш.Д. Ооржактын адынга ТР-ниң Чазак Даргазынын албан-дужаалынга бодунун кандидатуразын идип үндүрерин дилээн кийгырыгны Россиянын Аграр политиктиг партиязынын Тыва Организациязынын конференциязы бир үн-биле хүлээп алган.

Арапчор ОКСУР.

ЧОННУН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чамдык кижилер бажыңнар кезип, республика чонунун паспорт медээлерин чыып турар деп, дыңнадыглар республиканың Күрүнениң Статистика комитетинге кээп турар. Чамдык чурттакчылар ындыг кижилерни чизе кылып чоруур кижилер деп бодал турар. Ынчангаш ТР-ниң күрүнениң Статистика комитетиниң чонга дыңнадыры болза:

Бүгү-россиянын чон чизе 2002 ЧЫЛДЫҢ ОКТАБРЬ 9-16 ХҮННЕРИНДЕ болур. Бо чылдың октябрь айга чедир чон чизезинге хамаарышкан, бажың кезип, улус айтырар чорук турбас!

Чон чизези кылыр кижилер тускай хевириниң шыңзылганы бодунга ап чоруур, аңаа чизезиниң паспорт медээлерин кириген турар. Ол шыңзылганы паспорт-биле кады көргүзөр ужурлуг.

Чон чизезин мынчаар чорудар: чизечи кизи айтырыг хуудузу айтырып турар кижизинден документ негевейн долдурар.

ТӨЛЭЭРИНДЕН ОЙТАЛААН

Дүүн, январь 21-де, ТР-нің хуралдаар залында Чазак Баштыңның оралакчысы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар Кызыл хоорайның школаларының директорлары-биле чөвүлел хурал эрттирген.

Хуралга республиканың Сан яамызының Кызыл хоорай бюджетинче өстүрген шалың төлээр-биле 25 млн. рубльди шилчиткенин, дараазында хүнде Казначейство чери агар санда ооң киргенин дыңнатканын, ыңчалза-даа Кызыл хоорай чагырганың даргазы Александр Кашин

Төлээлекчилерниң хоорай хуралының ажилдавайн турарындан 2002 чылдың бюджетиде бадылаттынмаанынга сылдап алгаш, башкыларның өстүрген шалынын төлээринден ойталап турарын чугаалашкан.

Алдыннай СААЯ.

**Тыва Республиканың Чазак Даргазының
соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер
талазы-биле Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр
соңгулда комиссиязын тургузар дугайында
ЧЕДИ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР
ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРИ**

2002 чылдың январь 10
Хову-Аксы суур

Соңгулда каттыжышкынарнының, блоктарының, хөйниити каттыжышкынарнының, соңгукчуларның, чурттап, ажилдап, албан эрттирип турар черлериниң аайы-биле соңгукчулар хуралдарының саналдарын чугаалажып көргөш, "Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 18 чүүдүнүң 2 пунктун удуртулга болдурга, Чеди-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1. Чеди-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составын бадылаар эргелиг 7 кежигүнүг томуйлаар:

Балдан Айлана Караооловна, 1975 чылда төрүттүнгөн, КТЭ-де фельдшер, ажилдап турар коллективи депшиткен;

Биче-оол Клара Бай-Каравина, 1955 чылда төрүттүнгөн, ТЕУ, машинист, "Чаңгыс эсеткилдин" девискээр салбыры депшиткен;

Максимов Александр Николаевич, 1964 чылда төрүттүнгөн, ажил чок, Хову-Аксы суур чагыргазы депшиткен;

Оюн Серафима Маадыевна, 1950 чылда төрүттүнгөн, кожуун чагыргазының кадр килдизиниң эргелекчизи, коллективи депшиткен;

Соскал Алина Андреевна, 1981 чылда төрүттүнгөн, КТЭ, ном картакчызы, культура килдизи депшиткен;

Шангыр-оол Людмила Доржуевна, 1959 чылда төрүттүнгөн, КОК-та бухгалтер, өөредилге килдизи депшиткен;

Узун-оол Любовь Кызыл-ооловна, 1956 чылда төрүттүнгөн, чон чизезин белеткээр талазы-биле төлээ, кожуун чагыргазы депшиткен;

Чеди-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Н.В.МАЗОЛЯ.

Чеди-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының секретары М.Ч.ОЮН.

КЫМ АРЫГЛААРЫЛ?

Ам соңгулдалар мурнунуң кампаниязы кидин түлүк эгелээр. Ынчангаш маңаа бодунун бодалымы бижикседим.

Бо үеде көрүп чоруурга, шуут элдептиг. Бодунуң хире шаан билбейн чыткаш, кызыпкызып өрү чүткүүр кижилер көвүдөөн. Оларның ал-ла саггы — эрге-дужаал, олчаажык, чымчак олут. Ындыгларның деткичилери деп кижилер база-ла кайы хөй. Оозун дээрже үндүр мактаан, бүдөр-бүтпес куруг, хоозун аазаашкынарны-биле чонну төөредип-ле турар. Чон ындыгларга бүзүрөөш, бадылай шаап алырлар. Оон ооң ажылының түннелин көргөш...

Чижээлээрге, Кызыл хоорайывыс кандыг байдалда келгендир. Ам харын, өршөөп, хар дуглап алган-дыр, кайы хире хирлиг, боктуг ийик. Чүгле Кочетов биле Ленин кудумчуларында чүгээр, чүге дээрже ында хөй даргалар ажилдап турар, ында албан черлери эндерик.

Соңгулдалар динмирткенин эрткен соонда, кордакчыларның бирээзи күзелинге чедер. Шупту чүве оожургап чавырлыр. Соонда чүү артып калганын кым-даа билбес, эскербес-даа. Хамык "чараш" чуруктарны, лозунг-платат-

тарны шаанда болза соңгулда эртен болур деп баарга, шуптузун дүжүрүп арыглап кааптар турган. Ам кандыг-дыр? Эрткен соңгулдалардан бээр кайы хире үе эрткен-дир, ол хиреде ында-мында соңгулдаларга киржип турган кордакчыларның чуруктарын бо-ла көрүп болур. А ол чуруктарда ол хөөкүйлерни канчаар-даа чуруп каапкан, карактарын оңгайтыр чүшкөөн, мойнун одура соккан дээш, ам-даа "каасталга, шимелде" бооп хевээр тургулаар.

Мында соңгулда дугайында тайылбыр ажылы кылып турган кижилерниң четпес ажылы деп бодаар мен. Олар ажилдааны дээш төлөвирин ап турган-на боор. Ажылын чүге чедир кылбааныл? Бо бүгүнү чүге арыглап чок кылбааныл?

Шак-ла ындыг хевирлиг байдал шиилер болган концерттер чарлалдарынга хамааржыр. Улустуң будуп, чугайлап алган херимнери, бажыңнары-даа дивес, душкан-на черинге хамык чарлалдары чыпшыра шаап каар, оозу чыл-чылы, ай-айы-биле тургулаар. Чүге тускай чарлалдар самбыразы азы шиттер тургузуп болбазыл? Бо бүгүнү кым хайгаарап, хынап, хемчег алып ужурултулу?

Айлаң МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

АДЫҢАР КИИРИП КӨРҮҢЕР

Бай-Тайга кожуунуң хоонунары бо калбарып орап соңгулда кампаниязын улуг кичээнге-биле хайгаарап турар. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга соңгуттурар күзелдиг кордакчыларның башкылының аттары көстүп келген-дир. Кым-даа кижикандыг албан-дужаалга ажылдаар күзелин илередир эргелиг болгай, ында багай чүве чок деп билир бис.

Ол кордакчыларның аразында Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржактың ады кирбээн-дир. Шериг-оол Дизижинович ажылдап келген чылдарының дургузунда Тывазының келир үези, чурттакчы чоннуң амыдыралының деңгелин бедидер дээш

бүгү күжүн, билиин, арга-дуржулгазын үндүрүп тургаш, хөй чүүлдери кылган. Бо дугайында 2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң дугайында Тыва Республиканың Чазак Отчедунда делгереңгей-биле бижээн, ону номчуп көргөш, долузу-биле билип алдым.

Бодум хуумда Бай-Тайга кожуунда тудук кылыр "Мөңгүлек" деп биче бүдүрүлгени удуртуп турган мен. Ш.Д. Ооржак бистиң коллективке чурттаар оран-сава тудар акша-төгерикти берип, деткимчени көргүзүп келген. Ооң ачызында 40 өг-бүлө чурттаар бажыңны туткаш, ажылталга кирген бис. Чүгле ол эвес, бүдүрүлгелерниң, албан организацияларның эвээш эвес бажың-

нарын эки шынарлыг септел бердивис. Бо дээрже чаңгыс чижек-тир. Шериг-оол Дизижиновичиниң деткимче, дуза көргүскөн ажыл-херээн санаар болза, дыка хөй.

ТР-нің Чазак Даргазының албан-дужаалынга соңгуттурар деп турар кордакчыларның аразында Ш.Д. Ооржактың ады чок болурга, демир-үжүм туткаш, бижирип ужурга таварыштым: Шериг-оол Дизижинович, март 17-де болур соңгулдаларга ТР-нің Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидатураңарны кирип көрүңер деп диледим. Бо дээрже чүгле мээң эвес, өөрүм хоочуннарның дилээ-дир.

Сандараа ОЧУР,
пенсионер,
Бай-Тайга кожуун.

Эжим дугайында

ЧАҢҢЫС ХЕМНИҢ СУУН ИЖИП...

Кижик бүрүзүнүң амыдыралында өөрүшкү-биле долдунган хүннерни кайгызып ол дээр. Саггыш-сеткиливисти коптара чинчерлеп оорарывиска, оларның көвей кезин суг кырынга салдап үнүп келир чекпе дег, караавыска тодаргай көстүп келир. Чүгле өөрүшкү-маңайыг хүннер эвес, муңгарал-качыгдал-биле холбашканы база-ла саггышты дүймедип келир. Олар шупту каттышкаш, кижиниң күш-ажыл-биле долдунган амыдырал-чурттагызының намдарының арыннары апаар. Ол хүннерден эң-не чырыткылы төрүттүнгөн хүн болур.

Бо хүннерде мээң чоок кижим бодунуң төрүттүнгөн хүнүн демдеглээр, артында-ла чырык өртемчейге чурттап келгениниң алдан чылын байырлап эрттирери ол. Ооң-биле кады "көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңгө чок" деп санаттынарларны одуруунга кирип, бышкан мерген угаан деңгелинче үнүп келгени ол.

Улус-чонда ат-алдары алгаан артист-даа, чогаалчы-даа эвес, бүгү назынында машина рулю долгап келген, бөдүүн кижиле болгай. Кижик бүрүзү бодунуң кылып келген ажыл-ижиниң, мергежилин аайы-биле база-ла ат-алдарлыг.

Ол бодунуң үезинде чолаачы эш-өөрүнүн аразынга кончуг сурагыл кижик чорду ийин. Ам-даа ооң хүндүзү, ат-алдары чытпаан, канчаар ажылдап чораанын бо-ла сактып чугаалажы бээр. Ол тыва кижилерден "КамАЗ" деп күчүлүг машинаның дынын башкарган баштайгы чолаачыларның бирээзи кижик чүве ийин. Ооң долу ат-сывын Дагба-Лама Эник-оол Пар-оолович дээр.

— Тывада мээң чүк сөөртүп четпезим каш-ла чер бар чүве бо, оол — деп, ол хөөрөп ора, мынчаар уламчылаар. — Четпезин черлерим: Хамсыра, ынаар машина чедип алыр эвес. Кунгуртуг, ол черниң чолаачылары маадыр эрлер-дир, кадыр-кашпал, бедик тандыларны ажыр халдып келир, ам-мээң "КамАЗым" ынаар чөңгип албас, ийи дыт аразынга доораланып хептели бээр. Үште, Качык. Ынаар чедиксээн мен, ыңчалза-даа пенсияже үне бердим.

Бистер ийи аравыста "оол, аал" деп чугаалажыр, мындыг бис. Ындыг чоок чугаалажыр эргевис-даа бар, чүге дизе бистер чаңгыс шыктың көгүнге андаштанып, чаңгыс хемниң суун ижип, кара чажывыстан тура кады эдержип, хүрежип өзүп келдивис.

Карактарым шийип имирертиптеримге-ле, бистиң эштип өскен хемивис Чаа-Хөл, өскөнтөрөөн, көктүг-шыктыг Булуң-Терек суурувус, хаяларындан халбактанып, чайлы бер чазып,

үнүп чораанывыс, улус-чонга хаязының эм-дом кара чугун хайырлап чораан Чуктуг-Боомувус, кадыр туткаш, сизген кезип чораанывыс херии, делгем Улуг-Шыгыс чаңымда кожа чүве дег, бо-ла көстүп келгилээр ийин. Бистер ооң-биле кады ойнап өзериңден ангыда, чаңгыс-классчы чораан бис.

Эживис Эник-оол 1959 чылдың күзүндө Кызылдың механика училищезинче өөренип чорупкан. Калбак мергежилдиң тракторист-комбайнеру деп эртемни чедип алгаш, бистиң "Бурунгаар" колхозтуң механизатору болу берген.

Ол үеде көдээге ажыл-иш хайнышкынын болур чүве болгай. Колхоз Чаа-Хөл хемниң оң талакы эриинге машина-техника септээр база тудуп эгелээн. Ону хая дажы-биле тудуп турган. Эник-оол тергелиг трактору-биле Хаялыг-Дагдан даштар сөөртүп турган. Кезек эштерим-биле аңаа чүдүрүкчүлөп турдум. Оон сизген кезилдезинге база ажылдаан бис. Ол-ла бүгүнү мен "Хаважык" деп чечен чугаамга бижээн мен.

Дагба-Лама Эник-оол тракторист, комбайнер мергежилдинге немештир электрик, газовик деп эртемнерни база чедип алган. Машина-техникага сундулук кижик болгаш, Тывада бар-ла техниканы билип алзымза дээр кижик чүвейин. Ооң уламындан ол удаваанда тракторунуң кабининден машина кабининче солуй олурупкан.

Бичизинде-ле ындыг чүве, аът мунупканда чортуп, шошкудуп чорбас, аъттың чоруун үндүр мунуксаар. Тракторнуң чоруу аңаа кадыг, чоржаң болганы ол-дур ийин деп баштактанып-даа болур ынаан. Эжимниң чинге копка оруктары Чаа-Хөлден үнүп, ону Кызылга эккелген. Маңаа тудуужулап ажылдаанының соонда, № 3 автотранспорт бүдүрүлгезинге чолаачылай берген.

Оон-на эгелээш, ооң делгем оруу шөйлүп эгелээш. Саян сыннарын та чеже катап ашкан. Ооң сөөрттүзүн чүгү чок ийин: аъш-чем аймаандан эгелээш, хөмүр, тудук материалдары дээш,

Тываның улус ажыл-агыйынга хереглеттинер чүүлдөр-ле хөй турган. Эник-оолдун амыдырал-чурттагызының көвей кезин дугуй кырынга эрткен. Ол "КамАЗы"-биле хат-салтын үндүр анаа-ла халдып чорбаан. Республиканың хөгжүлдизинге биче эвес күш-ажылчы үлүүн кирген. Ооң сөөртүп эккелген үнелиг чүктериниң тонназын санаар чүве болза, та чеже чүве, эрткен оруктарының километрин санаар болза, чер бөмбүрээш та каш катап долганы бээр чүве.

Мээң эжим Эник-оол, шынап-ла, кончуг шевер кижик чүве. Балды тутса бызанчы, мотор часса, механик апаар, чагы үнзе, электрик...

Эник-оол Пар-оолович — ам пенсионер. Ынчалза-даа ол анаа олуруп шыдаас, кылыр ажылы хөй. Улуг-Хемниң оң талакы эриинде дачаларда база-ла алдархүндүлүг кижилерниң бирээзи апарган. Дачаларывыс кожа, бистиң Чечектиг кудумчузунуң кол бызаңчызы, электриги, механиги ол болдур ийин.

— Бо кезек дачаларда чаңгыс эр хиндиктиг кижик мен-не болгай мен — деп хөөрегилээр кижик чүве.

Ооң оозу-ла шын. Сутгартынып турар моторларывыс ажылдаастай бээрже, электриге хамаарышкан кылыр чүүлдөр тытып келирге, дораан-на Юралап, аңаа орус, тывавыс чок салчып чедер болгай бис. Юра деп атты ол чолаачылап чоруур шаанда алган кижик чүве. Күжүр Юра билбес чүвези чок-ла болгай, ооң холунга кирген мотор дораан ажылдай бээр, хоорзалардан суг аттыга-ла бээр...

Кады-кожа дачалар элениниң мурнундан, бодунуң сеткилин арылдан сөзгө бо харлааның-биле байыр чедирип, бо сарыг өртемчейге бар-ла кежиктер сээни болуп, сөзгө өөрүшкү-маңайны эккээр-ле болзун. Быжыг кадыкшылды күзедим, чашкы шаамдан чарылбазым, шынчы эжим Эник-оол Пар-оолович!

Александр ДАРЖАЙ.

Көдээ ажыл-агый: ооң айтырыглары

Тоолзуг Тожудан

КЫШКЫ ТУРЛАГ- ХОНАШТАРДА

Тожу кожуунун ивижилери бо чылын тус черниң байдалдарына дүүштүр кышкы турлаг-хонаштарын белеткеп тургускан. Кыш ында хүр болгаш сол-менди. Эрткен чыл биле деңизерге, иви мал бажының өзүлдөзү 27 хуу болган. Чонуну хууда дузалал ажыл-агыйларында – 34 хуу. Нийтизи биле алырга, кожуунда 1285 иви бар. Ооң иштинде 631 баш төрөл бөлүктөрүнүн 599-у чонуну хууда, арткан бир кажы өскө өңчү-хөреңгиниң хевири.

2000 чылдан эгелеп иви малга немелде төлевир берип эгелей бээрге, иви ээлери малын мурнукузу дег садып-саарарын шеглээн. Ол чорук мал бажын өстүреринге кол ийдиг болуп турар. Бистиң херек кырында саналгавыска четпезе-даа, иви, бе, төрүүр хаван бажына хамаарыштыр немелде төлевирни кырген.

Мал ажылына салым-чаянныглар кожуунда хөй. Төлевир, ылангыя немелде төлевир, бирги ээлчегде оларның эрге-ажыктарынче угланган. Чылдың дөрт ээлчээнде үзүк-соксаал чок ажылдап, мал бажын өстүрүп чоруурларның аразындан бирги ээлчегде Константин Ак, Каадыр-оол Кол, Александра Бараан, Март-оол Кол, Борбак-оол Кол, Бедий, Өдүген, Серлиг, Ак тайгаларында олар кыштап чоруур.

Чылан чылдың кудуруу, Аят чылдың эге тындыгы – агаар-бойдус Тожуда таарымчалыг бооп турар. Хар-чам чуга. Ол чорук ажыл-агыйларына таарымчалыг. Мал чемнериниң курлавырына камналга тургустунган. Мыйыстыг бода мал арат, хууда дузалал ажыл-агыйларда 1614 баш. Ында өзүлдө 10,8 хуу. Саар инек бажы 762 четкен. Эрткен чыл биле деңизерге, ооң өзүлдөзү мырыңай 17 хуу. Шээр мал бажы 383, ол көргүзүр таарымчалыг эвес. Эрткен чыл биле алырга, хөй болгаш өшкү бажы 52 хуу кызырылган. Чылгы 196 баш, кызырылганынын хемчээли 4 хуу.

Бо чылдан эгелеп чылгы болгаш шээр мал бажын өстүрериниң хемчеглерин апикирешкен. Тус черниң агаар-бойдузунга тааржыр угсаа. Ылангыя белер садып алыгы кичээнге алдынган. Азырал хаван болгаш куш өстүрери база чугула айтырыг кылдыр көрдүнгөн. Чүге дээрге хаван бажы 35, азырал куш 25

хуу кызырылган.

Азырал хаван болгаш куш ажаап тургузары хөй чарыгдалдарлыг. Чем аймаа, немелде тускай чемнерниң курлавырын хөйү-биле мөөңдээр кончуг чугула. Бо талазы-биле айтырыглар-ла хөй. Бирээде, тараа тарып, иштик мал өстүрүп турар кожууннар-биле харылзаалар кошкак. Ындыг болзажок Тоора-Хем №12 профессионал-техниктиг училище-биле харылзаалыг. Элээди назыныгларга профессионал эге өөрөдүлгөн мергежилдерин берип турар ук өөрөдүлгө черинде иви, мыйыстыг бода болгаш шээр мал бажы тудар арга-шинек бар. Ооң хандырылгасы федералдыг деңгелде. Ооң биле чергелештир кожуунда нийти болгаш профессионал эге өөрөдүлгө килдизи чээрби беш хунажын садып алган. Хунажынар оолдаан: кожуун төвүндө, суурларда уруглар садтарын сүт-биле доктаамал хандырап арга тургустунган.

Кожуунда кижжи эмнелгези дузалал ажыл-агыйлыг. Чыдып эмнедип турар кижилерни чондан садып алган чиик өртектиг эът, сүт холумактыг чем-биле хандыраары моон соңгаар улам күзөңгү болуп турар. Мен бо талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга доктааксадым. Чогуур черлер ажыл-агый машиналары, мал садып алырының чугулазын билип турар. Ооң бир көскү херечизи лизинг биле садыг. Бо талазы-биле Чазактын доктаалы база бар.

Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели ук доктаалды күүседир талазы-биле база хемчеглерни чорудуп турар. Бирги ээлчегде билдириш-киннер, документилен четчелээри чугула. Мал бажын өстүрүп шыдаар кижилер, өг-бүлелер болгаш төрөл бөлүктөрүни чижилге, мөөрей дамчыштыр эрттирери чугула болбайн аан. Эт-хөреңгиге ээ болурун хевирлээри, белеткээри база чугула. Ыракта Тожунуң чонунга Президент Ш.Д. Ооржак эрткен кончуг берге чылдарда үнелеп четпес аажок улуг дузаны чедиргенин өөрүшкү биле демдегледим. Бөгүндө байдал өскерилген, берге оруктуң эгезин чурттап алды-выс. Кайы хире, канчаар ажылдаары адышта дег көстүп келди.

Михаил ОНДАР.

Тоора-Хем суур.

Садыг-экономиктиг харылзаалар

БИРГИ

Моол малдың коң эдинин шынары барык деңгелге чок, оон кылган ачы-чем экология талазы-биле эң арыг. Моолдуң аймактарына малдың доктаамал санитар хыналдазын бистиң таладан тургузарын «Сибирь дугуржулгасы» девискээрлер аразының ассоциациясы негей берген. Аңаа үндүрер чарыгдалдар кедизинде ажыктыг, кожа күрүне иштинге санитар-профилактика талазы-биле хемчеглери түр карылгалыг-даа болза, орулгаже

херий базымныг.

Эрткен он чыл дургузунда Россия биле Моол күрүне садыг-экономиктиг харылзааларын беш катап кызырган. Ынчалза-даа бистиң чурт-биле экономиктиг харылзаалар моол экономикага эң кедилии бадыткаттынган. АКШ, Соңгу болгаш Мурнуу Керей, Япония чер-де-вискээр аайы-биле алырга, Моол херий. Чер, агаар оруктары амдызында оранчок карылгалыг. Барыын Европаның чурттарының

кайы-даа адырларының технологиялары тус черниң – Төп Азияның агаар-бойдузунга албан эде кылдынар. Чүгле кыры шы-выгылыг шөлдер тудуп белеткээринге эвээш эвес акша-хөреңги үнер. Кыдат-биле садыг-саймаа харын оон кедилиг. Моол күрүне көдээ ажыл-агый чиг эдин Кыдатче хөйү-биле чорудуп турар.

Моолдуң чиг эдин болбаазы-радырына таарыштыр туттунган он-он бүдүрүлгелер РФ-тиң Сибирь девискээринде. Каш-даа

Шылгараңгай кижилер дугайында

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Тыва чонунуң төөгүзүндө база бир онзагай болуушкун — «Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери» деп номну чырыкче белеткеп эгелээни. Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржакка, өске-даа кижилерге ол дээш өөрү-вес аргажок.

Сурагылыг, алдар-аттыг ажылчынар, бөдүүн кижилер, малчынар, саанчылар, тудугжулар, тараажылар, тыва интеллигенцияның чайынналчак төлээлери, дарга-бошкалар ук номнуң кол маадырлары болу бергени чоргааранчыг-дыр. Ол дээрге амгы, келир салгалдарга улуг үнелеп четпес дуржулга. Номнуң ужур-дузанының дугайында хөй чугаалап болур.

Ынчалза-даа мен бо удаада чамдык санал-оналдарымны кирикседим. Чүге дээрге мен эрткен чүс чылда журналист профессия аайы-биле чүс-чүс кижилерге ужурашкан мен. Эрткен, амгы болгаш келир шаг-үе дугайында мээң көрүшкүннерим, билишкүннерим демдеглевейн баар аргам шуут чок.

Ылгытавайн баар бе дээрге, арын-нүүр кижиге дыш база бербес. Ооң кадында шылгараңгай кижилер дугайында санал-оналдарны комиссия база негеп, хереглеп турар болгай. Астыгар, уттундулар чорук манаа турбас ужурлуг. Бо талазы-биле деңзигүүр алыс шынга дүүшкен турар болгу дег. База ол ышкаш санал-онал хүлээп алыр тускай кабинетти тургускан-дыр, ында телефон база ажылдап турар.

Мен тускай даңзы-харааны бижип алгаш, ук албан черинге дужаап чедирдим. Херээжен эвилең-ээлдек кижжи документилеримни хүлээп алгаш, саазын шыгжаар папказынга шыгжап алды. Мынчага чедир манаарымга-даа, сураг. Парлалганы көөрүмге, сураг.

Комиссияның түңнели база үндү. Мээң саналдааным кижилер дугайында чүү-даа чок болду. Хомуданчыг-дыр.

Тываның херээженнер шимчээшкениниң удуртукчузу Кама деп кижиниң дугайында дыңнаткан мен. Ооң документ езугаар шын адын, адазының адын болгаш фамилиязын сактып албаан мен. Сураг-жаан ады – Кама. ТАР үезинде Нам Төп Комитетинге ажылдап чораан. Херээженнер Чевүлелиниң (Дассык) Даргазы.

Тыва телевидение болгаш радио шугумунга ажылдап чораан, хөй нуруузуна радиога кол редактор болуп келген Донгак Хорун-оолович Даржаа — республиканың эң сурагылыгының бирээзи. Удуртукчу, кижжи бүрүзүнге ээ-хайыралыг болурундан аңгыда, Ада-чурт дайынының киржикчизи, тыва эки турачыларның бирээзи. Дайынга ол үш катап балыгланган, эң берге болгаш нарын дорт кезиш-кинни эрткен. Амыдырал-чуртталгага ынак, келир шаг-үени хөй-аът-биле хүлээп билири-биле амы-тынныг арткан.

Донгак Хорун-оолович сурагылыг артист, «Хайыраан болтуң» автору Виктор Көк-оол ышкаш оюн-баштак, омак-хөглүг аажы-чаңныг. Проф-эвилелдерге, күрүне архивинге, чурт-шинчилел музейинге база ажылдап чорду. Кижжи бүрүзү ол ышкаш кайын улуг салым-чаянныг болур ийик. Ооң эки турачы өске бүтү эш-өөрлери бирээден бирээ чокка шылгараңгай кижилерниң аразында турар ужурлуг деп саналдыг мен. Ол кижжи келир салгалдарга чалбыштыг үлегер болгаш чижек-тир!

Монгуш Чымбаевич Часкым тыва херээжен удуртукчуларның аразында бир онзагай бүдүш-туруштуг. Хөй чылдарның дургузунда нам, күрүне шимчээшкениниң көс-

күлөң бир удуртукчуларының бирээзи. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ийи дугаар мөөң белек чедирчикчилериниң аразында ол турган. Фронтуга дузаламчы ажылын билдилии-биле организастан турган.

Кыргыз Надьлович Диоганың ады база чок чорду. База бир кайгамчык салым-чаянныг кижжи Монгуш Чыпсын-маевич Топчаа. Ол профессионал журналист, тулган очулдурукчу. Өөрү ону «Тыва Левитан» дээр болгай. Аңаа чедер үннүг радиодиктор республикада ам-даа төрүттүнмээн. Бойдустан чаяттынган салым-чолдуг, кымга-даа хилинчек чок буян-биле бүргеттинген кижжи-ле болгай. Бижик машинказына парлаары хөгжүмчү сагышка кирер.

«Аныяамда Ада-чурттуң Улуг дайынына киржир билдиришкенин кириеримге, шериг эртпээн-дир сен дээш, хүлээп албаан» – деп, Топчаа акый меңээ бир катап каттырып чугаалааны сагыжымда артып калган.

Күш-ажылдың хоочуннары чамдык кижилер база бар. Чаңгыс Эрзин кожуунга безин хөй чылдарда ажылдаан Аваа Чигжитович Монгушту кижжи кайын уттур. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан. Журналистерниң аразында Седен Кудурукпаевич Хертек. Оюн Хавынаевич Өеен бар-дыр. Башкы Сүгдер Мачылаевна Содунам, бүгү назынында дааранылга шугумунга ажылдап келген Валентина Сояновна Дыгаа база эрткен чүс чылдың шылгараңгай кижилери-дир.

Чогум комиссияның кайы хире ажылдап турарын билбес мен. Мээң санал-оналдарымны катап өөренип көрзе кандыгыл?

Ендан ДАРТАН-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну, жур-
налист.

“2010 чылга чедир үеде республиканың хөгжүлдө концепциязынга дүүштүр Чазактын күженишкенин ажыктыг агроүлетпүр комплекзин тургузарынче, көдээ ажил-агый продукцияларының чижип-адааннажыр аргалыг рыноктарын тургузарынче угланган.”

Чазак Отчедундан

ЭЭЛЧЕГДЕ

күрүнелерден улуг бо оранда мал бажы оранчок кызырылган. Бирги ээлчегде эт комбинаттары аңаа хамааржыр. Новосибирск, Томск, Иркутск, Кемерово, Чита областтар, Алтай, Красноярск крайлар, Тыва, Хакас республикаларда шак ындыг улуг бүдүрүлгелер барык ара турупкан. Болбаазырадылга черлерин катап ажыглалче кииреринге кожа чурттун ээди, алгы-кежи болгаш дүк-чөөгү хөлчок хергелеттинип турар.

Моол күрүнениң чиг эди Ба-

рынын Европа чурттарының складтарына каш чыл улаштыр саттынмай келген, ам ылангыя Тывада эндерилген. Чем аймаа база ындыг. Ийи-үш чыл дургузунда шыгжагга чыткан инек, куш эттери шынарын ышкыныпкан. Ук «чемни» ажыглаары кадыкшылга кончуг багай салдарлыг. Бир эвес боттарывыстың болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң күчүзүн долузубиле ажыглаар болза, моол аймактарның долгандыр арыг хүрээлелинге турган малдың кон

ээди, өске-даа продуктулары чонга ажыктыг.

Экономиктиг харылзааларны доп-дораан чогумчудуптар харык-шинек кайын турар. РФ-тиң деңнелинге шийтпирлээр бирги ээлчегниң чидиг айтырыллары үң-мерлеттинген. Тодаргайлаарга:

– каайлы болгаш кызыгаар инфраструктуразын хөгжүдери. Автомобиль, демир-орук пунктуларының эрттирилгелерин чогумчудары;

– РФ-тиң эксперт бүдүрүл-

гелериниң немелде үндүрүп ертектерин бөдүүндүдери;

– Сибирь девискээрлеринде эт комбинаттарынче Моол аймактардан мал сүрүп чедирериниң чидиг айтырылларын таарымчалыг шийтпирлээри;

– кызыгаар чоогунда районнарда чурттакчыларның харылзаа, виза айтырылларын эде кылып таарыштырары.

Ук чугула чүүлдер-биле чергелештир кайы-даа талага өзек айтырыг болур улуг орук тудуу-

нуң сорулгазын айткан программазы бар. Бирги ээлчегде, улуг автоорук тудуундан аймактар-биле садыг, экономика, культура харылзаалары ынчан чогумчуур.

Кожа күрүне дугайында ам каш сан-чугагай мындыг: Моолдун девискээри 1868 мун дөрбелчин километр, чурттакчы чону 2,41 миллион кижги. Экономика, садыг талазы-биле кол харылзакчылары: Россия, Кыдат, АКШ, Япония, Көрей Республика. Бадылдай НАРАДЫ.

КӨРҮКСЕНЧИГ БОЛУП АРТСЫН

2001 чылда республиканың социал-экономикиг хөгжүлдөзинин дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчеду биле бөдүүн малчын кижиниң амыдыралы тудуш болур чүве чорду. Отчетта адыр бүрүзүнүн айтырыллары ыракта кыштагда мал ээлеринге чок, оларның эрге-ажыктарын демдеглей көргүскен. Харын-даа одуруг саны. Ол дээрге Чазак Баштыңының күш-ажылчы кижиниң эрге-ажыктарын камгалап билири-дир.

«Чазак аңгыыр-тывыш ажыл-агыйларының ажил-чорудулгазын таарыштырары база тывышты, аңгыыр продукциязын белеткээрин болгаш сайгарарын чурумчудары-биле Таарыштырылга чөвүлелин тургускан» деп ында демдеглээн.

Мен бодаарымга, тургустунган Таарыштырылга чөвүлели ыракта девискээрлерниң чурттакчыларына тайылбыр болгаш суртаал ажылын чорудары чугула. Аңаа бензин, транспорт чарыгдалдарын харамнанган ажы черле чок боор. Оон башка когарал болгаш чарыгдал баш удур көрдүмээзинден тургустунар.

Оон бир чижээн бо удаада дындаксыдым. Эрткен чылдың ноябрьда Кара-Хөл девискээринге билдинмес черлик араатан тывылган. Кыштага хонупкан малчыннарның олар-белчирилеринге оон изи бо-ла чыдып калыр. Кадыр турулгарга, кандыг-даа берге черлерге оон доктаавазы, тура дүшпези мал кадарчыларын барык сырыгдаткан. Чүгле изи чыдар. Шээр мал бажы ийи-чангыстап хорап турган. Исти улуг кижилер безин танывас болганы солун. Ак-Каар сугда Иргит Эректолдун бир хоюн ол чип каан. Ол хоочун аңчы кижги. Сек кырынга тутуна берги дег орук салып каан. Кажар, шимченгир араатан шаптараазын адаанда чемни чипкеш, чиде берген.

Сөөлүндө, декабрь эгезинде, хөл ийлеринге сураа үнген. Чырык хүндүс. Кадыр ийлерге ойттап чораан хойларга таварышкыш, үш хойну өлүргенин

коданның ээзи Нина Хомушку эскерип каан. Араатан аңның кедеп чораан ис-дажын кижилер көрүп «номчаан». Хөл-буттарның истеринден аңгыда, аажок улуг кудурук изи хар кырынга дээп, дегбейн чорааны барык тоолуз болган.

Каш хонуктар эрткен. Ол үеде ол дыштанып чыткан-даа чадавас. Оон амыдыралын, долгандыр хүрээлелге бодун канчаар алырын кижги билер эвес. Бо талазы-биле тайылбыр, билишкын тус черде ханы билдингир эвес. База бир шээр мал кадарчызының ыды чалынганзыг ээре берген. Ыт чүвениң хөлү эрте бергенде, орайтаанда ээргени сөөлүндө билдинген. Бир эвес баш удур чыт хап ээрген болза, айыылдыг ужуражылга болбайн баар турган чадавас. Араатан аңның чыт, дааш кақтырбазы, күш-чаяны ыт-куштан, көк бөрүден ажыг болганы ол. Малчын даштыгаа үнүп келген. Кажаада хамык хою диригайнып, бир чүведен хоюп турган. Дунмазы-биле хойну кады чырык кыпсып алгаш, кажаадан өттүр көрген. Калбак баштыг, ийи кулааның бажында чурукчу кижиниң бийири дег, бөкпер дүктөрлиг, караа оттуг шокар араатан азыгда ырганып орган.

Шала кедээзинден бакылап чыдарга, ийи кижиге удур шоглап, халдай берген. Ол аразында сес башты өлүрүп четтигипкен. Ам канчаарыл?! Серемчилел чок ийи кижини «багай эрлер» дээри чөп. Серемчилелдиг болза, камгалалдыг олургай. Холда боо безин чок. Кажаа аксын ажыдар арга шуут чок болган. Бир эвес ажыгтына бээр болза, «ал-боду, азыг-дизи чидиг селеме» араатан каш-даа кижини ужургай. Ийи кижги коргунчуг араатанның кажаа иштинче агаар шыгы үндүрер хоорза дамчыштыр кире бергенин чырыдып тургаш, тып алган.

Үш-дүннүн ортузу. Оларга кым сүме кадып келир боор. Кажаны ажыгпаска, шупту башты азыг-диштиг араатан кыраарының кырында келген. Баш

мунгашталган, чүрек шаалыктаар. Ам канчаар, кажаның ол-бо черлерин дежиб, айыыр бажында чидиг бижек быжыглаан узун ыяш-биле үттей шашкылаан. Араатанны арай боорда өлүргенер. Эртенинде улус келгеш көөрге, Делегейниң кызыл дептеринче киир бижиттинген, өлүрүп болбас ховар аң — ирбиш болган.

Аңны өлүргени хомуданчыг. Ийи эрнин кайызы-даа ук аңның тускай камгалалының дугайында хоойлу-чурумну билбес болганы тодараттынган. Кадарчыда улуг буруу чок ышкаш. Бир эвес билер, кончуг арга-дуржулгалыг турган болза, кандыг-бир өске арга-хевир-биле ховар тускай араатанны туткаш, кажалап алыр турган. Ынчан когарал дедир эгитинер. Ол төөгү бо удаада ынчаар доозулган.

Ийи чыл мурнунда бо аң бистиң Шивилиг деп черге бир кыжын көзүлгөш база чиде берген. Та ол, та өскези. Чамдык хоочун улуг аңчыларның чугаа-зы-биле алырга, Моол, Мөңгүн-Тайга тавартыр Хемчик баштап, Дапсы бажы дамчыштыр келген деп турар. Шаанда Дапсы бажы, Хөл бажы ынчаар ийи-чаңгыс черле ук аңның турганын көргенер бар болуп турар. Кажаа иштинче кире берген бо ирбишти эштиг деп база каразып болур. Назы-хары аныяк болганындан ук аң кажаа иштинче кире берген язылыг. Улуг ирбиш кажаа иштинче кажан-даа кирбес, оон орнунга дора өлүр деп, хоочун аңчылар чугаалап турар.

Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга девискээринде улуг-биче ховар аң-мең хөй. Россияның өске девискээрлеринде олар шуут чидип төнгөн. Ховар аң-меңни камгалаар, келир салгалдарга сонургадып арттырары эргежок чугула деп күзээр-дир мен. Тываның аң-меңи, байлаа кайы-даа диптиң чурттакчыларына эң көрүксенчиг чүүл болуп артсын.

Сергей КҮЖҮГЕТ.

Бай-Тайга кожуну.

Кыштаглаашкын

БОТТАНЫП БОЛУР ЧҮҮЛ

«Бай-Тал» көдээ ажил-агый каттыжышкыны кышты чүгээр ажып турар. Эрткен чылын ойт-сиген чегей үнген-даа болза, тараа культулары, мал чеми хире-шаа-биле ажаап алдынган. Малчын ереге бүрүзүнге, ортумаа-биле алырга, 8-10 тонна сигенни сөөртүп чедирген. Сиген, мал чеми шыгжаар сери болгаш херим кажаларның өрт айыыл-халавын болдурбазының хемчеглерин баш удур ап чоруткан.

Байдалдың чедимчелиг болуп турары чүгле соок кышта эвес, каттыжышкын удуртукчузу О.М.Дадар-оолдун организаакчы күш-ажылында деп база чугаалап болур. Каттыжышкынның удуртулгазы, специалистери мал ээлери-биле күш-ажылчы дугуржулгаларны кылып чоруткан. Азаашкын биле үүле-херектерниң чаңгыс аайы бадыткаттынып турар. Малчын өг-бүлө бүрүзүнге 6 шоодай кызыл-тасты хуваап берген. Өске тараа аймаанга бодаарга, кызыл-тас хоолулуг, ажыглаттынгыр.

Идик-хеп, пөс-таавы, үс-саржаг, шай-таакты, чигир, бирги хергелелдин өске-даа продуктуларын малчыннарга чедирген. Дагда малчын аалдар-биле харылзаалар үзүктелбейн турар. Медицина, ветеринария талазы-биле дуза чедирериниң айтырыллары база доктаамал кичээнгейде. Ынчалза-даа ол айтырыллар эң чидиг болуп турар.

Январьның соогу чымчак-даа болза, кыш кыш-ла болгай, демей-ле аактыг. Аш-чем-биле хандырылга үзүктел-безин дээш каттыжышкынның удуртулгазы олче кичээнгейни углавышаан. Ынчалза-даа хүн бүрү дуза кадыптар харык-шинек кайын

болдунар. Канчаарга-даа, чымшытыг ажил-иштиң үрөтүнели малчын өг-бүлениң эр, кыс ээлеринден дорт камааржыр. Оон бир чижээ болза, аныяк хойжулар Рада болгаш Шолбан Салчак, Бо өг-бүлө чыл санында багай эвес күш-ажылчы көргүзүлгү. Төрүүр чүс баштан-на ортумаа-биле 85-тен өрү чаш малды камгалап ап келген.

Салчактарның хою март, апрельде массалы-биле оолдаар. Малдың чаш төлүн камгалап алырынга белеткел ажылын олар эрткен частан эгелээн. Хой ийи дугаар оолдаар. Шээр малдың ниити бажы ийи чүс ажыг. Чайгы семиртилге сериин ойттуг чайлаглалга, кыш бүдүзүнүн кадады изиг ойттуг күзеглерге эрткен. Хойнун деңгел-күжү бөгүндө барык күскү хевээр.

Мал чемнериниң белеткел-ин аныяк хойжулар хынам-чалыг чоруткан. Сиген көзөр доктаамал шөлү чурумалдыг Борбак-Тейде. Шолбан Салчак мал чемнериниң белеткел-инге эш-өөрлерин, харылзажыр таныш-көрүштерин ажыглаан. Шаынчаар кышка бетчөткенирге кедилиг болбайн аан. Ол дээрге амыдыралдың малчын ову-кевири-нин салгалдан салгал дамчаан езу-чаңчылы-дыр.

«Бай-Тал» көдээ ажил-агый каттыжышкыны мал ээзи кижги бүрүзүн Рада биле Шолбан ышкаш кылдыр бүдүш-турушка белеткээрин күзеп турар. Ол дээрге боттанып болур чүүл-дүр. Шаг-үе чаңгыс аай турар эвес. Кедизи барып мал бажын аныяктар массалы-биле өстүрүп кириттер. Мал оору, мал азырал тударының шын эвес чорудулары эргиниң артышкыны-че шилчир.

Каң-оол ИРГИТ.

ПЕДАГОГИКА

САНАЛДАР БОЛГАШ БОДАЛДАР

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ. КЫМЫЛ?

Чылдар дыка дүрген эртердир. Мээң безин бажым-да быскан хар шагда-ла дүжүпкен. А мээң башкым Бичен Кыргысовна Ондарны көрүп орамымга, бичи-даа өскерилбээн, биезги-ле анык, чазык хевээр. Ооң кылажы безин кашпагай, кезээде бир-ле чүүлду кылып дээш далажып чоруур. Ол чеже-даа далажып чорза, орукка кижибиле мендилешип, тура дүжөр. Алыс башкы кижиле болгаш, баштай-ла кижиниң уруг-дарын, чүнү качап турарын сонуургаар. Башкыларның башкызы Бичен Кыргысовнаның дугайында бижип ора, 1988 чылда «Панорама» солунга Нина Монгуштун бижээн материалын сактып ор мен. Ында мындыг одурулгар бар чүве:

— Кижиле бөрүзү бодунуу-биле онзагай болур. Бичен Кыргысовна — хөглүг, кайгамчык хүндүлээчел кижиле. Ол ийи дакпыр ажылдап чоруур. Эртемниң эге чадазын ассистентиден доцент чедир чылдар аайы-биле бүгү текпииниң кырлап эрткен. Башкы ажылынга хей чылдар иштинде үре-түндүлдиг ажылдап чоруур болгаш, 1997 чылда доцент эртем адын камгалап алган.

Кажан бодунуң эртем талазы-биле чедишкенин сактып ора, хамыктың мурнунда башкылап чорсаан улуг башкызы Шулуу Чыргал-оолович Сатты

кымны-даа мурнады адаар. Эртемниң оруунче исти углап, ак айтты эзертээш, эртемче айткарган башкым деп чоргаарал-биле демдеглээр. Оон аңгыда кайгамчык чырык угаанның, сурагыч улуг башкылар, эртемденнер, профессор Доржу Сенгилович Куулар, Елизавета Боракаевна Салзынмаа, Кима Биче-ооловна Март-оол, Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, Регина Рафаиловна Бегзи, Москва хоорайда билдингир тюрколог Игорь Валентинович Кормушин — бистиң башкымыстың ынак башкылары, чоргаарлаңыр сыйдыстары ол. Кыдын долгандыр ажылдап чоруур хоочун башкылар, эртемденнер-биле канчаар-даа аажок эп-найыралдыг, кызыгаар чок улуг харылзаалыг дээрзин үстүнде чижек бадгыткап турар.

Бичен Кыргысовна студенттеринге кайгамчык ынак. Бодунуң билиин, күжүн, сеткил байлаан анык салгалга дамчыдар дээш сеткилинден ажылдап чоруур. Уелер аайы-биле анык салгалдың кижизидилгезин, эртемче чүткүлдүүн деңгеп бодап орат. Бүгү назынында студенттер-биле ажылдап чорсаан болгаш сеткили анык, хөглүг, уругларга кайгамчык ынак. Ол бодунуң студент чылдарын бо-ла сактып келир. Эң-не хөглүг, солун чылдарым ол дээр. Кижиниң чуртталгазында уттундурбас

чырык хүннер база турар. 1973 чылда Москва хоорайга студенттерниң бирги следу болган. Тергин эки өөредилгези дээш Бичен Кыргысовна аңаа Ленинниң 100 чыл юбилей медалы-биле шаңнаткан.

Мырыңай чоокта чаа Бичен Кыргысовна Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң мурнундан «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп бедик шаңналды алган. Тываның күрүнө университетиниң анык болгаш хоочун башкылары Бичен Кыргысовнаның бедик атка төлөптиг болганынга чоргаарлаңыр ора, «Шагда-ла алыр ужурлуг кижиле деп үнелеп, чугаалап ордулар.

Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы, улус өөредилгезиниң тергини, улустуң башкызы Кима Биче-ооловна Март-оол дыка хей чылдар бурунгаар доостурган студенттерин утпаан, дүүнүгү дег шуптузун адап, чугаалап ора, Бичен Кыргысовна мээң эң ынак студенттерим бирээзи деп сагынды. «Бичен Кыргысовна студент чылдарында-ла эш-өөрүндөн ылгалды кижиле. Бодун көөргө дурт-сын талазы-биле эң-не бичези, ындыг-даа болза шоваазы кончуг. Ындыг боорга ону эш-өөрү бөлүк даргазынга сонгуп алган. Беш дугаар курсту төндүр

даргалаан. Институтту кызыл диплом-биле дооскан. Ынчан-на, студент тургаш, бир дугаар курсту башкылап, кафедрага улаштыр ассистент болуп ажылдап артып калган. Башкылавышаан ассистентилеп, улаштыр аспирантураны доозуп, доцент чедир эртем адын камгалап алган. Ооң хей чылдар иштинде бижип, чыып, шинчилеп келген кол ажылы топонимика азы черлер аттарын канчаар тывылганын шинчилеп келген. Гидрономия, топонимика талазы-биле хей эртем ажылын бижээн. Орус, тыва топонимиктиг словарь ажылы чырыкче үнген.

Республиканың педагогиктиг билиглер сайзырадыр институтка орус дыл кафедрасынга барык он ийи чыл ажылдаан. Орус, тыва кафедраларга ийи дакпыр ажылдап чораш, орус, тыва дылдарның методиктиг номнарын үндүрүп, ону улам сайзырадырынга улуг кичээңгейни угландырып чоруур. Ийи дылды деңгө көрүп, шинчилеп, ажылдап келген башкы бистиң үевисте турбаан.

Ынчангаш башкымыска Россия Федерациязының Чазааның бедик шаңналын алганы дээш студенттериниң мурнундан бүгү-ле чүүлдерге экини, аас-кежикти, чогаадкыч чедишкенин терги сепкилви ханызындан күзедивис. **Лидия ИРГИТ.**

“Күрүнениң өөредилге талазы-биле политиказы социал-экономиктиг чаа байдалче уг-шигни ап, өөредилгениң шынарын экижидеринче угланган”.

ЧАЗАКТЫҢ ОТЧЕДУНДАН

ИДЕГЕП АРТЫВЫС

2002 чылдың январь 8-19 хүннеринде ТР-ниң ПБСИ-ге тыва дыл, чогаал кафедрасынга республиканың аңгы-аңгы кожуннарындан келген тыва дыл башкылары билиг-мергежилви беди деп өөренивис. Ниити лекциялардан аңгыда, эртемден З.Б. Сандан, чогаалчы И.Б. Иргит-биле база методист К.Б. Март-оол — олар-биле укуражып, хей-ле чүүлдерни билип алыр аргалыг болдуvus

Бир онзагай чүве чүл дээрге, Тываның Улустун башкызы, педагогика эртемнериниң кандидаты, ТывКУ-нун тыва дыл кафедрасының доцентизи Кима Биче-ооловна Март-оолдун «Ортумак школаларга тыва дылды башкылаарының методиказы» (5-11 класстар) деп улуг хемчээлдиг эртем-методиктиг ажылы-биле таныштывыс. Ном 17 эгеден тургустунган.

Мооң мурнунда үнген К.Х. Орту болгаш Х.С. Алдын-оол оларның методика талазы-биле ажылдарындан онзагай ылгалыр чүүлү — уругларның бот-ажылдарының кевирилери; школага стилистиканы, чугаа культуразын өөредирин; эдертиг, чогаадкыч бижидериниң методиказын; янзы-бүрү чылдарда үнген тыва дыл программаларының болгаш өөредилге номнарының сайгарылгазын; тыва дыл башкылаашкынының төөгүзүн; кичээлдериниң янзы-бүрү кевирилери анык башкыларга чижек планнар (темалыг, календарь болгаш кичээл) берип турары, ылангыч анык башкыларга тергин эки дуза, практикага хүн бүрүде ажылгаар ному болур.

Тыва дыл башкылаашкынында амгы үеде туруп турар берге, будулгаазынын айтырылгаларга харыны бо ажыл бээр дээрзин бистер, республиканың аңгы-аңгы булуңларындан келген башкылар, ону номчааш, ындыг түндүг кээп, Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды Петр Александрович Морозовтан база ТывКУ-нун ректору Николай Григорьевич Дубровскийден дилээривис болза, Кима Биче-ооловна Март-оолдун барык 40 ажыг чылдарда чыып, бижип келгени, хей-хей (мурнакчы) башкыларның дуржулгазынга даянган ажылынын чырыкче үнеринге акша-төгөрик талазы-биле деткирин улуу-биле дилеп, ном чырыкче үнүп кээринге идегеп артывыс.

Менги ООРЖАК,

Би-Хем кожуннун тыва дыл башкыларының методикаттык база шупту 20 башкы ат салган.

Лидия ООРЖАК.

ХӨЙНУ БИЛИП АЛЫР СИЛЕР

Тыва Республиканың Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызының сүмөлээни 7-ти классчыларга немелде номчулга кылдыр Б.О. Казырыкпайның «Эр чол» болгаш В.Б. Монгуш, А.С. Шаалының «Кыстың бүдүжү» деп номнарын улуг сонургал-биле номчуп таныштыл.

«Кыстың бүдүжү» деп номну номчааш, кыс кижиле амьдыралдың ээзи, идегели, ынаныжы деп чүүлду бичи уруглар билип алыр. Кыс уругларга даштыкы хевирин, дурт-сынын, шимчээшкни кылажын, идик-хевин арыг-сигилг кылдыр алдынарын, сагыр ужурларын, каяа, канчаар чугааланырын болгаш өске-даа оларны дүвүредип чоруур айтырылгаларга харыны номчугаш бээр.

А «Эр чолдун» автору бистиң ада-өгбелеривистиң байлак дуржулгазынга даянып, тыва улустун аас чогаалын ажылгаавышаан, ат-сурагыч кижилерниң амьдыралынын чижектеринге езулуг эр атка канчаар төлөптиг болурун көргүскөн.

Бо номнарын каш чылдар бурунгаар парлап үндүрген турган болза, ол дыка ажыктыг болур турган чадавас. Чеже-че бичи чаштарның салым-чолу бичизинде-ле үрелип, олар частырылгалары кылып, карактарының чажын төкпээн дээр. Ындыг-даа болза шуут орай эвес, ам-даа кончуг үезинде, өөреникчилерге бижиттинген номнар-дыр. Бо номнарга библиотека ажылдакчылары диспуттары, номчулга конференцияларын, сайгарылгаларны эрттирери чугаажок.

Марина САГДЫ.

Кызыл-Мажалык.

ЧАЙЛАГ ЛАГЕРИ БОЛЗА...

Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызы чоокта чаа 60 чыл болган оюн демдеглер эрттирген. 60 чыл сонгаар ТАР-ның өөредилге системасының байданы бижип көргүскөн төөгү эртемнериниң кандидаты О.Толгар-оолдун «Тывага чайгы школалар дугайында» деп чүүлүнге («Башкы» журналы) даянып, бөгүн Тывага бурунгу тыва амьдыралга үндөзүлгөн чайлаг лагерин тургузуп ап болурун дугайында бодалымы республиканың башкылары — номчулчулар-биле үлежикседим.

Үстүнде адаттынган чүүлде чайлаг школаларыга өөредилге планы 300 шактыг, өөренир үези июнь 1-ден август 15-ке чедир турган, азы бөгүнгү байдал-биле алыр болза — өөреникчилерниң чайгы дыштанылганының үези. ТАР үезиниң чайлаг школазы үжүк-бижикке өөредип турган болза, бөгүнгү чайлаг лагеринге уруглар кадынын быжыктырып дыштанмышаан, янзы-бүрү бурунгу тыва амьдырал-биле холбашкан ажыл-агыйны танып ап, арыг тыва дылын дыңнап, чугаалап өөренир.

Тыва дыл, чогаал башкызы кижиле болганымда, бодалдарымны дыл дугайында чугаадан эгелеп көрейн. Сөөлгү үеде парлап арыннарында дыл дугайында чүүлдер колдуу-ла тыва дылга чугаа культуразының дугайында айтырыг көдүргөн болурдур. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң дылдың литература-дурлуг норма-чижектерин ортумак деңгепке өөредип каан болур. Ынчалза-даа бодунуң езулуг сүүзүнүн чидирбээн арыг тыва дылды уруглар, ылангыч хоорай уруглары, чүгле көдөзге, малчыннар аалынга, улуг назылыг кижилеривистен дыңнап өөренир деп бодаар мен. Арыг тыва дылды дыңнап өөренир.

Бичи уруглар хамаанчок, улуг боттарывыс теле дамчыдылгалар үезинде орус, тыва сөстөрни «согажалап» орташ, орус уткаларны дорту-биле очулдуруп алган ажыл-агый дугайында илеткээң, интервью берген олурар-дыр бис.

Кижиле бөрүзүнүң көдээде чурттап чоруур малчын ада-иези, төрелдери чок болгай. Ынчангаш багай тывалаар азы шуут тывалап билбес ажы-төлге бурунгу тыва амьдыралдың овуру хевирин карака көздүрдү, кулакка дыңналыр кылдыр өөредир чайгы лагерден, уруглар төптөринден организастап турарыга деп бодалдыг мен.

Ындыг лагерлерни чараш бойдус чурумалдыг, аржаан сугларлыг Тывавыстың кайы-даа булуңунга (күзел-ле бар болза) тургузуп ап болур. Онзагай чараш Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чагытай эриктери... дээш-ле баар болгай.

Ындыг төптү тургузуп алырынга, чугаа-даа чок хей акша негетинер, бажың-балгат, мал-маган база керек апаар. Ынчалза-даа бо идеяны янзы-бүрү аргаларны ажылгап тургаш боттарының аргазы бар. Балдыры элээн дыңзый берген араттары биле керээ чарып, дугуржуп, доктаал-саавырыны тургузуп алгаш, кады ажылдап болгай. Аныктарны келир үезиниң дугайында улуг дүвүрел-биле чугаалап орат боду полковник, а өөнүн ишти башкы чорсаан, сүт-сааны савазыраан, садып-саарар чер тышпайн турар ажылчын өгбүлелер бар болгай. Чижээ, олар-биле дугуржуп, аш-чемни олар хандырар кылдыр өрттөн төлээш, ол-ла кодан девискээринге «чайлаг школазын» тургузуп болгай. Дыштанып келген уруглар улуг кижилерниң хайгааралы-биле мал-маган ажаашкай, ээлчег езугаар хүндүс хой када-

рып, шала улуглары дүне күзеттеп, сиген-ширбиил белеткелениң үезинде кезип, хөпээн, сараат салышкай. Уруглар инек саап, сүт тырттып, өреме, саржаг, чөкпөк кылып, ижин-хырын сып өөрөңгей. «Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни дээр» джир.

Бо дээрге бурунгу тыва амьдыралга үндөзүлгөн лагериниң азы «чайлаг школазының» чүгле мал-маганга хамаарышкан талазы-дыр. Малчын аал чүгле мал-маган кырынга турар эвес, таразын тарып, ажаап, хооруп, соктап, алгы-кежин эттеп, ааржы, курудун чадып белеткээр болгай. Бо-ла бүгү ажылдарыны уруглар көрүп, холу-биле тудуп, кылып тургаш, чайгаар-ла бодунга сиңирип ап, дыл-домаа-даа сайзыраар.

Аалдың улуг назылыг кижизин уругларның езулуг амьдыралчы башкызы апаар. Үстүнде ажылдардан аңгыда, уругларга чүнү-даа өөредип болгай. Мындыг лагерге дыштанырының өрттээр болуру чугаажок, ынчалза-даа ада-ие уругларын эки дыштанырың күзээр.

Республикада тускай угланьышкыннарлыг улусчу педагогиканы ханыладыр өөренип турар, материал-техниктиг баазыны бут кырынга тургузуп ап турар школалар боттарының дузалал ажыл-агыйының чанынга «чайлаг» лагерин тургузуп ап шыдаарлар.

Эгезинде белен аргаларны ажылгап тургаш, чоорту доктаамал турар, боду оран-савалыг, мал-маганныг, езулуг тыва лагерь ажы-төлүвүстү чараш мөзү-бүдүштүг кижилер кылдыр хевирлээринге идегээр мен. Өөредилге, Туризм, Саң-хөө яамылары деткижип тургаш, мындыг лагерини тургузуп бээр боор дээрзинге идегеп артывыс.

ЧАЛЫЫ САЛГАЛ — ИДЕГЕЛДИГ ХОЛДА

“Профессионал-техниктиг дугаары 1, 4, 10, 11 училищелерге, “Исток”, “Прогресс” өөредилге-бүдүрүлгө черлеринге тускай мергежил чедип алыры-биле барык муң ажыг ажыл чок кижилерни эрткен чылын өөреткен. 2000 чылдың деңнелинге бодаарга, 2,7 катап хөй бооп турар”

(Чазак Отчедундан)

“Шын” солуннуң корреспондентилери Отчетта ады кирген черлерниң бирээзинге чоокта чедип чордувус.

— Кызылда №1 ПТУ 1952 чылда тургустунган. Элээдилерни профессионал эге өөредилгеге бир дугаарында анаа өөредип эгелээн. Баштайгы удаада бо чер Красноярск крайның профессионал-техниктиг училищезинге хамааржып турган — деп, ук өөредилге чериниң өөредилге-бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы В.Л.Оюн ПТУ-нун төөгүзүн, амгы болгаш келир үезин биске тайылбырлап берди.

Василий Лакпаевич-биле чугаалажып орувуста, сонгаарлаттынмас чидиг айтырыглары-биле ажылдакчылар, ада-иелер кирди. Ийи айтырыгны дүрген, эпиги ооң шийт-пирлээнин онзазындым. Назыхары үжен ашкалак херээжен кижии барык эшкедел-биле кирип келди.

— Авам аар араан, караа суглуг чыдырда, барып чегсин, дунмамга чөпшээрелден бээрин дилеп чедип келдим — диди.

Дилегни В.Л.Оюн кичээнге ийи дүңнап алды. Шакындыг айтырыгга мурнунда база тааржып турганы билдингир.

— Бир дугаарында, дунма-нарның дугайын кичээнге ийи ап көрүңер. Зачеттар, экзаменнер дужааганы кандыгдыр? Авазының аары дээш өөредилгеден чыдып кагбас ужурлуг. Өөредилгези багай эвес болза, ооң башкызындан чөпшээрелди ап болур. Башкы база дунманар-биле чугаатайылбыр сөөлүндө шөлээ дугайында айтырыгны чугаалажылы — диди.

Эшкедел-биле келген кижии сеткилин оожургадып ап, кабинеттен үнүптү.

Шериг албан черинден телефон коңгазы дагжады. Директорнун оралакчызы-биле чугаа шыңгы болду.

— ... өөредилге-бүдүрүлгө талазы-биле оралакчы болганымда, келдиртишкинге хамаарыштыр бодалымны илеретпес аргам чок. Дооспаан оолдарны шеригже кыйгыртырга, оон өөредилгези үстүр. Хереглээниңер оол каш-ла ай болгаш, училищени доозар кижии-дир... — деп, Василий Лакпаевич чугаалады.

Амыдырал-чуртталганың бөгүнгү бединче Василий Оюннун көдүрүлгенин сонургап айтырдым.

— Баштай Кызылда №4 ПТУ-ну, сөөлүндө база бирээни доостум. Дээди эртемни чоорту чедип алдым. Профтех-училищелер эргелелинге 19, ооң иштинде ПТУ-ларга 17 чыл ажылдадым — деп, ол тайылбырлады.

709 сургуул бо чылын №1 училищедө өөренип турар. Өөредилге бөлүктери — 33. Межегейде 4 бөлүктү тургускан. ПТУ он ажыг мергежил өөредир. Василий Лакпаевич бисти бир каш бөлүктөргө чедирди. Башкылар, бүдүрүлгө мастерлери, кижизидикчилер боттарының эртембилииниң аайы-биле аргадуржулгалыг. 33 башкы дээди эртемниг, 34 — кижии бүдүрүлгө мастери. РФ-тин ПТУ-ларының хүндүлүг ажылдакчылары деп аттың эдилекчизи 18 кижии бар. Иван Дамба — РФ-тин алдарлыг бүдүрүлгө мастери, Любовь Григорьева — улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы.

Профессионал эге өөредилге рынок экономиказынга дүгжүп турар. Танды кожуунда Кочетоводан келген сургуул Азияна Оюн-биле чугаалаштым. Үш чыл хуусаалыг “Хозяйка усадьбы” (“Аалоранның кыс ээзи”) мергежилди көдээ суурнун бо чурттакчызы кыс эш-өөрү-биле кады үш чыл дургузунда улаштыр өөренир. Оларның бүгү тала-биле деңнели еске девискээрлерниң чурттакчыларындан кайын дудаар ийик. Айтырыгларга харылаар көрүштер эрес-омак болгаш хүлүмзүрүт-биле бүргеткен.

— Багай эвес өөренип тур мен — деп, Азияна сонургаатты.

Конспектилерин кезек ашкыладым. Холунун үжүү чараш, орус болгаш тыва дылдарга бижжири, демдеглеп алыры шевергин чорду.

Башкылар, бүдүрүлгө мастерлери, кижизидикчилер база сургуулдарның боттары-биле ужурашкаш, дараазында түңнелге келдим. ПТУ-лар, өөредилге-бүдүрүлгө черлери 2001 чылда тускай мергежил чедип алырынга эки үлүг-хууну ойнаан. Чолаачы, ЭВМ оператору, дүк ылгаар, баштаарар, аргыттынар, бус котелдарын башкаарар, токарь болур, еске-даа мергежилдерге ПТУ-лар, өөредилге-бүдүрүлгө черлери өөреткен, ында өөренип турар салгал ынаньштыг холда.

Ылангыя өөредилгеге салым-чаянныгларга улаштыр өөренириниң арга-шинээ база тургустунган. Чижээ, арга-арыг талазы-биле технолог, охотовед эртемнер. Дээди өөредилге черлери-биле бо талазы-биле

дугуржулгалар күүсеттинип турар. Эрткен чылын алды сургуул дээди өөредилге черлеринче кирген. ПТУ-да чүс ажыг өскүс сургуул бар. Өөредилге доостурга, күш-ажылга тургустунарынга 6 муң рубльди оларга дузаламчы кылдыр тыпсыр. Стипендия, аш-чем-биле хандырылга кончуг эки. Үш катап чемпиониринден аңгыда, дүш соонда чемпи (полдник) база организаастаан.

Бис бо удаада чүггө каш айтырыглары солунга чырыдар аргалыг болдувус. №1 ПТУ 2002 чылда 50 чыл оюн база демдеглээр. Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА:

Василий ОЮН; Иван ДАМБА (мурнуку одуругнун оң талазында); Делет КУУЛАР (солагай таладан үш дугаарында); Анисья БААДЫР (солагай талазындан ийи дугаарында); Урана ИМАЖАП (солагай таладан ийи дугаарында) сургуулдар-биле кады; дааранылга мастерскаясында. **Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ** тыртырган чуруктары.

Торгалыгга байырлар

Спортзал

ажылаттынган

Торгалыг суур, ында ниитиниң ажыл-агыйы — Тывада баштайгы тургустунган черлериниң бирээзи. Маана, Торгалыгта, 1929 чылда бо чериниң орус чурттакчыларынын хей-ады-биле тыва черге баштайгы ниитиниң ажыл-агыйы колхоз тургустунуп, амгы Улуг-Хем кожуунда эң хей чурттакчы чонну суурларның бирээзиниң тыва салдынган. Ол хевээр торгалыгжылар ниитилел сайзыралынын мурнуку одуруундан үнмейн, чаартылгалыг черлериниң аразындан адын дүжүр-бейн келген.

Маана тургустунган "Күш-ажылдың хостуу" колхоз, оон соонда совхоз тыва черге сураглыг ажыл-агыйларның бирээзи бооп, чонунга чоргааралдыг, хейге көскү кылдыр сайзырап турган. Өзүп оран аныяк салгалче сагыш салып, 1989 чылда маана хөлчок улуг спортчу ордуну тудуп, оон ханаларын "өглөп" четтигип турда, "чаагай" үе сандарап, совхозу буурап дүшкени-биле ол аныяктар тудуу ара кагдынып октаттынган. Шак ынчаар Улуг-Хемниң суурларның бирээзи — төөгүлүг Торгалыг суурнуң чону спортчу зал чок суур болуп арткан. Спортка сонургалдыг аныяктар жожа-хөлбээ суурларже барып, спортчу маргылдааларга киржир аргалыг бооп, "өнгөргөргөн бедик кара" өргээнин ээлери болуп чурттап, чаңгыс чылды эвес, а он чылдың нүүрүн көрүп турда, 2001 чылдың июль айда Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы В.М.Оюн ээн турган, октаттынган спортзалдың иштинге "Херел" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдиң директору В.К.Аңгыроол баштаан тудугжуларны чыып, спортзалдың тудуун кылып кирипкен.

Узуну 30 м., дооразы 18 м., бедии 8 м., бир эвес деңээр болза, республика иштининиң девискээринде найысылал Кызыл хоорайда "Херел" спорт залының эжи болур Торгалыгга чаа туттунган спортзалының кирер эжиин доора астынган кызыл жожаа лентаны ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В.М.Оюн, кожуун чагыргазының даргазы В.К.Пюрюна, суму чагырга даргазы А.К.Натпит-оол үзе кезиптери билек, торгалыгжылар чаа туттунган делгем, чырык, чараш спорт залынче сөктүп киргеннер.

Шак ынчаар улуг-хемчилер, эң ылангыя Торгалыгның улуг-бичии чону, чаа спортзалдың ээлери болганнар

Чадагда — орук ырак

Амыщраалдың бо кызгадалдыг берге үезинде, эң ылангыя эмчи хандырылгазының үезинде, машина-техника чогу дег берге чүве чок. Торгалыгның участок

эмнелгезиниң ажыл-чорудулгазын багай деп болбас. Оларның чаңгыс берге айтыры — кожуун төвүнүң эмнелгези-биле харылзаа тудар машина чогу бирги айтырыг болуп турган. Чаа ажыттынган спорт залын долдур олурупкан чоннуң мурнуңа Торгалыгның участок эмнелгези УАЗ маркалыг "дүрген дуза" чедирер машинаның дүлгүүрүн алган. Бо белекти бүгү торгалыгжылар бедик көдүрлүүшкү-биле уткуп хүлээп алганнар.

Хөгжүм чокта — хөг чок

Чаа ажыттынган спортзалдың иштинде чон чаа "дүрген дуза" машиназының дүлгүүрүн алганы-биле өөрүп турда, Чазак Даргазының бирги оралакчызы В.М.Оюн микрофону катап тудуп алгаш, чоннуң шимээнин чавырылдырарга: "Хөгжүм чокта — хөг чок болгай, чонум" — дээш, Торгалыгның Көдээ культура бажынының ажылдакчыларына белек кылдыр чаа хөгжүм херекселни тывыскан. Зал иштинде аныяктарның өөрүшкүлүг үнү чаңгыланган. Урана, Валерий Чамыяннарның удурткан бо Культура бажыны — кожууннуң дээрэ ажылдыг культура одагаларының бирээзи. Культура ажылдакчылары алган белек дээш өөрүп четтиргенин илередип, моон соңгаар-даа чоннуң сонургалы дээш кызып ажылдаарын хүлээнгеннер.

Чаа санаторий-профилакторий

Ажыттынган спорт залындан чоннуң бир кезини сумузунуң эмнелге участогунче шуужупкан. Бир эвес спорт залын ажыдып тура, тудугжулар суму даргазына белек кылдыр хөлчок улуг, бир метр хире эжик ажайдар дүлгүүр берген болза, мында оон чүгле бичежек сүй белек — эжик ажайдар алдыналчак дүлгүүр белеткеп алгаш турганнар. Ол болза бо суурда ажыттынган турар 25 кижини өкпе аарындан чыттырып эмнээр "Торгалыг" аттыг уругларның өкпе аарында удур ажылдаар санаторий-профилакторийниң ажыттынганынын херечизи — оон эжиин ажыткан дүлгүүр-дүр.

Чаа санаторий-профилакторийже Кадык камгалал яамызының сайыды А.А.Начынның, кожууннуң улуг эмчининиң оралакчызы В.Ш.Көшкендейнин соо-биле аалчылар сөктүп кирдилер. Чаа ажыттынган бо эмнелге черинге эмчилер-биле кады он беш хире кижилер ажылга хаара туттунуп ажылдаарлар.

Бо болза чаш уругларны өкпе аарындан үзе эмнээр талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң эгези деп болур. Бо херекти улуг-хемчилерниң эгелээни мактанчыг-дыр. "Мын-

дыг эгелээшкенин деткир бис" — деп, кадык камгалал сайыды Аркадий Александрович Начын кылдынган ажыл-херезинге чоргааралы илдең чугаалады.

Салгал школадан сайзыраар

Аалчылар эмнелге соонда бөлүү-биле Торгалыг ортумак школазынга келгеннер. Оларның ат-алдары-биле сураглыг школа директору Май-оол Садарович Чудан-оол уткуп ап, школазының ниити байдалы-биле таныштырган.

Торгалыг школазы — төөгүнүң школазы, колхозчулар күжү-биле туттунган кожуунда баштайгы өөредилге черлериниң бирээзи. Сөөлгү чылдарда бо школаның ол-бо чартында немей тудуглар, дериг-херекселдер шыгжаар, тургузар ажыл-чарлери немей туттунуп-даа турар. Келген аалчылар-биле башкылар аразында бөгүнгү чугаа чаңгыс уткалыг болган. Торгалыгга чаа школа тудуу негеттинип турар.

Бо талазы-биле Василий Майолович Оюн-биле башкылар солун, ажыктыг чугааны кылганнар. Дарга бодунуң өөренип чораан школазының келир үезиниң дугайында арга-сүме солчуп, Чазактың талазындан алдынып турар хемчеглерге тодаргай доктааган.

Башкылар ужуражылганын түңнели эки болганынга өөрүп арктаннар.

Пекарня ажылдай бээр

Чазак, кожуун, суму төлээлериниң Торгалыг суурга кылып чоруткан ажылынын түңнел кезин Сергей Базыр-оолович Монгуш-биле чугаа адалталдырган.

Торгалыгның хлеви кожуунга сураглыг турган үелер бар. Ону чон утпаан. Суурнуң чурттакчызынын бо көрдүнгөн айтырыг чугааның киржикчилерин бодандырган.

Сүмележишкын, санаашкын түңнелдери Торгалыгның хлеб быжыраар чериниң ажылын бо чылдың бирги кварталында чогуруп болур арга барын тодараткан.

Торгалыгның узун, дорт кудумчуну куду аалчыларның машиналарының чырыкылары чивеңейнип чорупкан. Ынчалза-даа ол хүн торгалыгжыларның сагыш-сеткилде кышкан оттары үрле өшпейн артарлар. Бо байырларларга РФ-тиң Күрүне Думаның депутаты Ч.Ч.Д. Ондар, Улетпур, транспорт яамызының сайыдының оралакчызы А.Д. Ооржак база киришкен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Чаа аттар "ТЫВА КЫЗЫ"

Январь 30-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга "Тыва кызы" бөлүк тыва көрүкчүнүң мурнунга езулуг шылгалданы тудар. Кыс кижжи сыгырттып, хөөмейлеп болур бе азы болбас бе дээрзин ол кезээ уруглар бүгү чоннуң баарынга бадыткаар. Хөөмей, сыгырттың "хаанарын" дыннап амдажаан тыва көрүкчүнүң негелдеси оранчок бедик болгаш хайыра чок дээрзи билдингир. Ынчалза-даа уруглар боттарынын ыры-шоорунга, сыгырттыр, хөөмейлээр салым-чаяанынга бүзүрөп, төрөөн чонунуң сеткил-чүрөөн өөртүп, оларның чүректеринче кокпаны изеп шыдаар бис дээрзинге чигинмейн турарын бөлүктүң менеджери Откун Достай чугаалады.

"Тыва кызы" бөлүк тургустунуп келгенинден бээр үр болбаан. Ол хиреде билдингир бөлүктөрүнүң бирээзи апарганы маргыш чок. Бир катап 1999 чылда, ноябрь айда, тыва радиого дамчыдылга бижидип турда, бо уругларны Откун Достай дыннап каш, дыка сонургаанын чажырбады. Ылангыя улугустан ырларын күүседип турарының деңнели аажок чараш болган. Чоорту кыстар-биле таньжып ап, оларның сагыш-сеткилин, улуг сценаже үнүксеп чоруур күзелин ол билип алган. Даштыкыга оюн-тоглаа көргүзүп чоруп турда: "Кыстарыңар сыгырттып, хөөмейлээр бе?" — деп көрүкчүлөр бола айтыра бээрин билер болгаш, оларга "Тыва кызын" сонургадыр бодалдыг Японияже 2000 чылдың августа уругларны ол эдертип алган. Үш неделя иштинде улуг, бичии фестивальдарга, коммерциялыг концерттерге олар киржип келген. Көрүкчүлөрүнүң сонургалын ынчан олар, шынап-ла, чаалап апканын боттары-ла эскерген. Бодувустуң оюн-тоглаавыс-биле амыдырап шыдаар улус-тур бис дээрзинге бүзүрөөннер. Оон 2000 чылдың

декабрьда Улан-Удэ хоорайга аас чогаал фестивалынга киришкенер. Ынчан "Чалым-Хая" бөлүү тийлеп үнгөн, а "Тыва кызы" тускай шаңналга төлептиг болган.

Япониядан эгелээш-ле, "Тыва кызы" Откун Достай-биле (мөндөжөр) ажылдап эгелээш. Үр болбаанда олар Финляндияже айттаныпкан. Үш неделя иштинде ойнапкы дег улуг залдарлыг хоорайларның дөгезинге ойнааннар. Оларның бичии-ле мурнунда аңаа "Хүн-Хүртү" бөлүү чоруп турган болгаш ам база-ла Тывадан "Тыва кызы" бөлүк келген деп дыңнааш, финнер аажок сонургап көргөннер. Москвадан демир-орук-биле Финляндияже чоруур деп турда, "Хүн-Хүртү" бөлүүнүң артистери оларны үдеп чедип келгеш, чагыг-сөзүн берип, хей-аът кирип кааны уругларга аажок улуг деткимче болганы чугаажок. Орук дургаар кыстарның чугаазыла: — "Хүн-Хүртү". Финляндияның культура амыдыралын чырыдып турар үш улуг солуну, ийи улуг телеканалы "Тыва кызын" алгал-мактап магадаанын илереткен.

Тыва көрүкчүнүң мурнунга шыгалда — январь 30-де үндүрер концертиниң соонда, кыстар Австрияже айттанырынга белеткенип эгелээрлер. Аңаа Сайын-Хөө Намчылактын фестивалы апрель айда эртер. С.Намчылак Венаже Тывадан 6 хире бөлүктү чалаар деп турар. Оларның аразында — "Тыва кызы".

Амыдырал байдалы берге-даа бол, чурттаар оран-саваны, репетициялар залды хөлөзилеп, хөй акша-түңнү үндүрүп турар-даа болза, "Тыва кызы" күзелинге черле чедер дээрзинге бүзүрөп, оларның январь 30-де болур концертин сонургап көрээлинер, чонум.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
ЧУРУКТА: "Тыва кызы" бөлүк.

Спорт

ТРЕНАЖЁР ЗАЛЫ

Январь 14-ге хоорайның И.Ярыгин аттыг спортчу ордуга тренажёр (демир-дестен кылган спортчу херекселдер) залы ажыттынган.

Оон ажыдылгышының Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В.Вусатый, ТР-ниң Спорткуркомитединиң даргазының оралакчызы В.Биче-оол болгаш ук спортчу ордунуң директору И.Хураган киришкен. Тренажер залынга спортчу

эт-херекселди Красноярск хоорайдан Кызыл хоорай чагыргазының акшаландырып деткимче көргүскени-биле 60 муң рубль акшага садып алган. Тренажер залында "Йорк", "Атеми" деп чаа спортчу херекселдерге күш-дамыр сайзыратканы дээш өртек-

ти база тургускан. Бир шакта 40 рубль. Удавас аңаа немей спортчу дериг-херекселдерни база садар. Оон аңгыда спортчу ордуга бар, реанстан база ажайдар деп планнап турар.

Игорь ДАМЦАК.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистин ынак ававыс, кырган-ававыс Соскар Суворовна Сундуйну сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен бүгү чонувуска, Өвүр кожуун чагыргазына, өөредилге килдинге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, кады төрөөннеринге, оон кады ажылдап чорааны эш-өөрүнге четтиргенивисти илереттис.

Өөнүң ишти, уруглары, Владимир,
Зоя Саттарның өг-бүлезинден.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редактор

Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, улутпур болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5646.
Чагыг 8.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит".

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-000007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыялаар.

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 10 (16458)

2002 чылдың
ЯНВАРЬ 24,
четверг

Ат салган
шагы 17.30

Садар өртээ
3 рубль.

Президентиниң ажил-албаны

КЫЗЫГААРЖЫЛАРГА ЧОРААН

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак январь 22-де Тес-Хем кожуунуң чамдык чурттакчылыг черлеринге, российский-моол кызыгаарның тыва участогунда "Шара-Сүүр" кызыгаар заставазынга чораан.

Президент бо чылдың январь 19-та кызыгаарның 192 демдээниң чоогунга болган таварылганың байдалы-биле танышкан. Баштайгы истелгеден ап көөрге, Тываның 6 хамаатызы УАЗ-469 машиналыг кызыгаар чурумун үрөп, моол кадарчыдан чиик өртектиг эт садып алгаш, кел чыда туттурган. Машинаны кызыгааржылар тургузар дээрге, олар тооваан, ынчангаш бо ажыглаар ужурга таварышкан. Түннелинде кызыгаар чуруму хажыткан бир кижини ол-ла черге өлгөн, бир херээжен хамааты өштүнче балыглаткан, ону вертолет-биле республика эмнелгезинде эккелген. Кызыгаар хажыдыкчыларының ийизи моон мурнунда база туттуруп турган кижилер болган. Шериг прокуратуразының истелгеге киришкен ажилдакчылары кызыгааржыларның от айтканын чөптүг деп санаан.

ТР-ниң Президентизи О.Шынаа суурга база четкен. Ында кызыгаар айтыры чүгээртпей ораы билдингден. Ынчанмыже кызыгаар эрттир контрабанда ажил-чорудулгазынга тес-хемчилерниң дүвүрөп турары илерээн. Кызылда килограмм эт

өртээ 75-80 рубль бооп турда, Моолда чүгле 10-15 рубль. Чиик өртектиг эт-биле сүрүшкеш, кызыгаар чуруму үрээр чоруктар бооп турары илден.

Президент "Шара-Сүүр" заставка база доктааган, солдаттарның амьдырал-чуртталгазы көскү экижээнин эскерген. 5 машина кирер гараж, чунар-бажың-сауна, ногаалар шыгжаар чер, дузалал ажил-агыйы бар.

ТР-ниң Президентизи кызыгаарда тургустунган байдалды Чазак хуралынга чугаалажып көөрүн, "Шара-Сүүр", "Цаган-Тологой" машина эрттирер пунктуларның тудуун дүргедерин, кызыгаар камгалалын бьжыглаар хемчеглерни алырын бүзүрөткен.

Президентини ТР талазы-биле Федералдыг кол инспектор Н.В.Холодов, Россияның ФКА-ның Забайкалье девискээр эргелелиниң "Абакан" девискээр салбырының начальниги полковник В.И.Федотовой, Кызылда кызыгаар отрядының начальниги полковник Д.К.Саидов, республиканың ИХЯ-ның, Кааилы чериниң ажилдакчылары үдеп чораан.

А.ХЕРТЕК.

АКШАНЫ КАНЧААР АЛЫРЫЛ?

2001 чылдың декабрь 10-11 хүннеринде Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржак телевидениеге дорт эфирге чоннуң айтырыгларынга харыылап турда, Чечен Республикага террористерге удур операцияларга киришкени дээш акшаны канчаар алырының дугайында айтырыгны салган. Ооң чуруму мындыг:

Соңгу Кавказта шериглерин Каттышкан бөлүнүүн составынга тургаш, дайын чорудулгаларынга киришкени дээш акша алырынга бергелер тургустуна берзе, дараазында адрестерже (бүгү адрестерни бижик саазынының үстү талазында айткан турар) билдиришкин кириер: шериг кижиниң албан эрттиргени шериг кезээнге болгаш Россияның Кол шериг прокуратуразыңче (103160, Москва хоорай, К-160, Хользунов мугулдуру, 14).

Билдиришкинге айтыр чүүлдер болза: фамилиязын,

"ЧҮГЭЭР" ДЕП ҮНЕЛЭЭН

2001 чылда республиканың социал-экономикиг хөгжүлдээнин дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун Өвүр кожуунуң күш-ажылчы коллективтеринге ТР-ниң Чазаның кежигүнү, ТР-ниң кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды Аркадий Алексан-

адын, адазының адын долузу-биле, билдиришкин ээзиниң почта адреси, террористерге удур операцияларга киришкен үези, шериг кезээ, ол ышкаш акша шилчидер Ажаалга банкызының санажылга агар санын айтыр. Билдиришкин хоолгазын бодунга арттырар. Силерже акшаны шилчиппейн барза, судка хомудаар эргелиг силер.

Тыва Республиканың шериг комиссариатының килдис начальниги В.ПАРФЕНОВ.

дрович Начын баштаан Чазак Аппарадының харысалгалыг ажилдакчылары ажилчы чонга таныштырганнар.

Ниитизи-биле кожуунуң чурттакчы чону Чазактың 2001 чылда кылып чоруткан ажилын "чүгээр" деп үнелээн.

Айлаң МОНГУШ.

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК: ООҢ ӨРТЭЭ

ТР-ниң Дээди Хуралынга (Парламентизинге) чылыг болгаш соок суг хандырылганың, чылыг болгаш электри энергиязының өртектөрүнүн өзүп турарының дугайында, ону кандыг чылдагаанныг өстүрүп турарын билип алыр талазы-биле эрткен чылдың төнчүзүндө чондан хей санныг чагаа бижик келген. ТР-ниң Дээди Хуралындан тургустунган тускай комиссия ол өртектөрнүн тарифтеринге хамаарыштыр хыналданы чоруткан.

Чуртталга коммунал ажил-агыйынга реформаны чорудуп турары-биле чылыг болгаш соок суг хандырылганы, электри болгаш чылыг энергиязы, чуртталга фондузун тударының өртээн хергелечилерге 100% төлөдириниң айтыры тургустунуп турар. Чурттакчы чоннуң хей кезии чедимес байдалга турда, бо хире улуг чарыгдалды оларның төлөп шыдавазы билдингир болгаш ниитилелге социал чидиг байдал тургустунуп келириниң кырында келген. Чон бо айтырыг дээш улуг дүвүрелди көдүрүп турар. Айтырыгның чидиг кылдыр тургустунуп турар бир чылдагааны — кандыг чылдагаан-биле өртектөр өскенил, ол ачы-

дузаны чедирип турар бүдүрүлгелерниң чарыгдалының смета-зы, өртектөрнү кандыг түннелдерге үндөзилеп өстүргенин массалыг информация чепсектерин таварыштыр чырытпайн турары. Чылыг болгаш соок сугларның, чылыг энергиязының чарыгдалының хемчээлин кандыг өртектөргө дүүштүр санап каанының дугайында шынныг медээ көзүлбейн турар.

Бистиң республикага ажыглап турар электри энергиязының 90 хуузу Саян-Шушенск ГЭС-тен кээп турар, чүгле 5 хуузу дизель электри станциялары берил турар. Мында бир чиктиг чүүл бар. Ону ам-даа шийтпирлеп чадап турар. Бистиң ажыглап турар электри энергиявыс Саян-Шушенск ГЭС-тен дорт Тываже келбейн турар, ол холбаштырыкчы "Красноэнергону" таварыштыр кээп турарындан ооң өртээ улгадып турар. Бодап көрүңер даан, 2000 чылдың төнчүзүндө 1 квт электри энергиязының өртээ 20 көпеек турду, 2001 чылдың эгезинде 1 квт 28 көпеек апарды, 2001 чылдың апрельде 1 квт 40 көпеек четкен. Девискээр энергетика комиссиязының специалистериниң берип турар медээзин езугаар алырга, ам-даа

өртектөр өскөндө чадавас.

Чамдык өрелиг организациялар, хуу кижилер электри энергиязының өртээн төлөп чадап турда, ол улам-на өзүп бар чыдар. Чылыг энергиязы-биле хандырылганың өртээн ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязы 2001 чылдың сентябрь 19-та №5 доктаалы-биле 1 Гкал 242 рубль кылдыр өстүргөн. Комиссия кежигүннериниң бодалы-биле алырга, ол өртектөр ажык хевирниң "Тываэнерго" акционер ниитилелдин карылгалыг ажилдаарын болдурбас болгаш РФ-тин Чазаның күскү, кышкы үелеринде одаар чүүл болгаш электри энергиязы-биле турум хандырылганың талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында доктаалыга дүгжүп турар. РФ-тин девискээрлеринге ол өртектөрнү эде көөрүн сүмелзэн турган. Ынчан кээрге, ажык хевирниң "Тываэнерго" акционер ниитилелдин удуртулганы чылыг энергиязы дээш 1 Гкал 300 рубль кылдыр сүмелеп кириген. Хынап турган комиссия ону үндөзүн чок деп санааш, 1 Гкал 242 рубль өртекти тургузуп каарга, бүдүрүлгө орулгалыг ажилдап болурун бадыткаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ШҮГҮМЧҮЛЭЛДИГ БОЛГАН

Январь 22-де Парлалга бажыңының хуралдаар залында "2001 чылда республиканың социал-экономикиг хөгжүлдээзиниң дугайында" Тыва Республиканың Чазаның отчедун парлалга ажилдакчылары сайгарып чугаалашкан.

Аңаа Чазак Баштыңының социал-политика талазы-биле орадакчызы А.Т.Конгар отчет дугайында, кыска-даа бол, делгереңгей тайылбырны кылган. Алдын-кыс Темир-ооловна 2001 чылдың шалын, бичии уругларга дузаламчы акшалар талазы-биле Чазак үзе санашканын, оон мурнунда чылдарга денээрже, чоннуң амьдыралы чүгээртээни хуралдарга киржип келген кижилерниң салган айтырыг-негелделеринден безин илден апарганын, кожууннарда чон Чазактың ажилын сайгарып турар үелерде эскергенин демдеглээн. Парлалга ажилдакчыларынга хамаарыштыр "Журналистерни деткиринге углан-нышкыннар" деп программаны ажилдап кылып турар, ам дээр-резинде бадылаттынмаан, акшашалын айтырынын солунуң тургускан уставын керээ езугаар көөрүн чугаалаан.

"Центр Азии" солунуң редактору Н.М.Антуфьева солунуң редакциязын Парлалга

бажыңындан үндүрүп турарын политиктиг базым деп Чазакты буруудаткан. Алдын-кыс Темир-ооловна ол отчетка хамаарышпас, ажил-агый айтыры-дыр деп демдеглээш, мында кандыг-даа политиктиг чүүл чок, бо айтырыгы күрүнениң өнчү-хөрөңги комитедин дамчыштыр шийтпирлээрин чугаалаан. "Тувинская правда" солунуң харысалгалыг секретары В.Л.Маслов база бо талазы-биле айтырыгны көдүрүп, Парлалга бажыңында турар Арбитраж суду парлалганың албан черлерин үндүр кызарынга келгенинге таарзынмай, оларга чүгө өске бажың аңгылап бербезил, боттарыыстың-на ажилдаар черивисче өске албан чериниң доскуулун дамчып кирер чыгыгы апарганывысты дүвүрели-биле илереткен. Хоочун журналист А.Дүгержаа Чазактан орус, тыва дылдарның словарын катап ажилдап кылырын, дылдар, ылаңгыя тыва дылды арыглаарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелди кылган.

"Шын" солунуң кол редакто-ру С.С.Монгуш хоочун журналистиң дыл дугайында айтырынын деткип, Чазактың парлалга албанының ажилдакчыларының болгаш Чазак, чагырга черлериниң удуртукчуларының тыва дыл кырында бижип шыдавас мен, очулдуруп алынарам деп турарынга таарзынмаанын, Күрүнениң эт-хөрөңги комитединиң, парлалга күркемтединиң Парлалга бажыңын багай тудуп турарын, 3 чыл иштинде фотолaborатория кылдыртып алыр дээш эптиг байдал тургузуп бээрин негеп келгенин болгаш хирчамныг черлерни чугайладып ашатпайн турарын демдеглээн.

Ниитизи-биле солуннар ажилдакчылары республикада чидиг социал айтырыгларны көдүрүп, аңаа харыларны дарый Күш-ажыл болгаш социал хөгжүм яамының харысалгалыг ажилдакчыларындан алганнар. Хуралдың түннелинде хол көдүрүп бадылааш, Чазактың Отчедун ортумак деп үнелээн.

Айлаң ДАРЖАА.

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК: ООҢ ӨРТЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо талазы-биле ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязы чөптүг шийтирени хүлээп алган. Кандыг-даа өртектерни үндезин чок черге өстүрери чурттакчы чоннун амьдыралына дыка-ла таарымча чок болу бээр. Электри, чылыг энергиязының өртээн өстүрүптөргө, бажың хөлезинин, чылыг, соок сугнуң, канализацияның өртээ чайгаар-ла езе бээр. Бо өртектерде билдинмес чүүлдер хөй. Электри энергиязының чарыгдалын счетчик санап турар болгай, мында будулгаазын чок. Чылыг энергиязы, чылыг, соок суглар хандырылгасы дээш өртектерде будулгаазын хөй. Бир айда кайы хире чылыг,

соок сугну ажыглаанын санап турар приборлар бар эвес, мында өртектер бодунуң хемчээлин ажып турар чадавас. Бо өртектерни өстүрө бээрге, чоннун дүврөп турары чөптүг.

РФ-тиң чуртталга-коммунал ажыл-агый концепциязынга дүүштүр РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың апрель 28-те №25 Чарлыңы езугаар 2003 чылга чедир чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезин чурттакчылар чоорту чүс хуу төлээрин айыткан турган. Чурттакчы чоннун чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң чарыгдалын төлээрде, ол чарыгдалга дүүштүр чоннун боттуг орулгазы өскөн турар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир РФ-тиң «Федералдыг чуртталга

политиказының үндезинериниң дугайында» хоойлуда көрдүнгени болза, чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң төлөвирин 15 чыл узаткан.

Сөөлгү чылдарда электри энергиязының өртээнин хөлүн эрттир өскендинде чамдык чурттакчыларның ереси чангыс муңга безин чытпас апарган. Бо таварылгада РФ-тиң Чазаның «Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ачы-дузады дээш хамаатыларга субсидия (дузаламчы акша) бээриниң дугайында» чурумну чонга таныштырары эргежок чугула.

ТР-ниң Дээди Хуралы бо айтырыгны кончук оварымчалыг, ханы анализ-биле өөренип көргенин демдеглээр апаар. Бистин Тывада чиктиг байдал тургусту-

нуп келген деп үстүнде демдегледим. «Тыва коммунэнерго» республика бүдүрүлгези электри энергиязын ажык хевирниң «Тываэнерго» акционер ниитилелден садып алып, а «Тываэнерго» акционер ниитилел, бодунуң ээлчээнде, «Красноэнерго» акционер ниитилелден садып ап турар. Ол садыглаашкынның түңнелинде биске 1 квт электри энергиязының өртээ 40 копейк болуп турар. Бир эвес «Тывакоммунэнерго» республика бүдүрүлгези Саян-Шушенск ГЭС-тен дорт электри энергиязын садып алып болза, ооң өртээ Тывага 1 киловатта 18-20 копейк болур деп, тускай эртемниглер түңнели үндүргөн. Мээни-биле, эң чийк өртектег электри энергия-

зын Хакасия ажыглап турар деп билер мен. Оларда 1 квт 20 копейктен ашпайн турар. Бо айтырыгже чангыс эвес удаа эглип кээп тур мен. Чайын «Шын» солунга бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Девискээр энергетика комиссиязының даргазы Анай-оол Мерген база бодунуң бодалын, саналын бижиди. Айтырыг ам-даа нарын болуп артпышаан. ТР-ниң Чазаның Отчедун сайгарып чугаалажып турар үеде, бо хүнде, бистин амьдыралы-выста чидии-биле тургустунуп келген бо айтырыгже кичээнгеи салып, чамдык тускай эртемниг инженерлер, удуртукчулар, аргадуржулгалыг эштер боттарынын саналын кири бээр боор.

Сергей ХЕРТЕК.

Сөөлгү шакта

◆ Россия Федерациязының Президентизи В.Путин улус ажыл-агыйының, эртем, культураның болгаш өске-даа адырларны шылгараан ажылдакчыларынга бедик шаңналдарны тывыскаан.

◆ Президент Владимир Путин Федералдыг Хуралдың Күрүнэ Думазында фракцияларның болгаш бөлүктөрүн удуртукчулары-биле ужурашкаш, мурнады көөр хоойлу төлөвилелдерин Күрүнэ Думазына кириерин дүргедедир айтырыгларны чугаалашкан.

◆ Сахалин ортулукта болгаш Приморье крайда шуурган ийги хонукта уламчылап турар. Сахалинде аэропорт хагдынган, чамдык черлерде будун чартык хонукта 1,5 метр кылын хар чагган. Приморье крайда ийи суур чырык чок хөвээр, крайда ОЮЯ-ның 4 бригадасы бойдус халавының уржуктарын чайладыр ажылды дүн-хүн чок чорудуп турар.

◆ Еврей автономнуг областа херектер келдеридериниң

комиссиязы ажылын үргүлчүлөп, ам дээрзинде хостап болгу деп 15 кижиниң кеземче херектерин сайгарып турар.

◆ АКШ-тын президентизи Джордж Буш бо чылдың февраль 21-23-те Пекинге кээп, албан чоруу кылып. Кыдаттың чагыын езугаар АКШ-ка кылган, Кыдат Республиканың даргазы ажылаар «Боинг» самолетка шпион чажыт херекселдерни тургускан чорук президентиниң Пекинге кылып албан чоруунга багай салдар чедирбес деп, агентилелдер дыңнаткан.

◆ Москвага эгелээр Рахманинов аттыг пианинога ойнаар делегей конкурзуунга делегейниң 9 чуртунуң төлээлери киржир. Конкурстун тиилекчизинге 10 муң доллар шаңналды тыпсыр.

◆ Россияның шылгараңгай театр режиссеру Борис Покровский 90 харлаан. Аңаа тураскааткан культура хемчеглери эгелээн.

(Агентилелдер медээлеринден).

Үптээшкин

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Соок дүшкени-биле Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары кудумчуларга үптээшкиннерни болдурбазы-биле ажылды күштөлдирген, кем-херек үлгедиишкиннеринге удур демиселди чорудуп турар.

Чангыс январь айның дургузунда Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң дежурный кезээнге кышкы идик-хеп үптээшкиннериниң дугайында 25 медээ келген.

Январь 12-де, кежээкиниң 11 шак үезинде, Кызыл хоорайда Гагарин автобус доктаар черге билдинмес ийи тыва оол херэжен кижиниң норка кежинден даараан бөргүн хунаап алган. Когараан хамааты ол-ла дораан шагдаа ажылдакчыларына дыңнаткан, олар дээштиг хемчегни алганындан үптөкчилер туттурган. Бөрттү эезинге эгидип берген.

Январь 15-тиң хүнүнде Кызыл хоорайның Кочетов кудумчунга билдинмес үптөкчилер херэжен кижиниң улуг өртектег бөргүн болгаш сумказынга чораан акша-төгериин хунаап апарган. Үптөттирген хамааты ол-ла дораан дежурный кезекке дыңнатпаанындан үптөкчилерни тудуп албаан.

Январь 15-те үптөкчилер

херэжен кижиниң улуг өртектег идик-хевин былаап апарган. Үптөкчилер туттурбаан.

Бир эвес үптөккөн хамаатылар изии-биле дежурный кезекке болган болушкун дугайында дыңнаткан болза, кем-херек үлгедикчилерин тудуп алырының аргазы бар болур.

Үптөкчилерниң аспаанче кирбес деп бодаар болза, кышкы караңгы үелерде кудумчуларның чырык талазы-биле азы хөй улустуг черлеп кылаштап чорааны дээр. Айыыл-халап болу берген таварылгада, ол-ла дораан чоок-кавыда милиция пунктларына дыңнадыр ужурлуг.

Эльсира ПАДИЛЬЯ.
Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң инспектору.

Чазак Отчеду – чугаалажыышыкында

ТАНЫЖЫП КӨРГЕШ...

Солуннарда парлаттынган Чазак Отчедун кичээнгеи номчуп көргөш, ол дугайында бодумнуң хууда бодалдарымны бижирин шийтирледим. Бүгү чуртта экономиктиг реформалар чоруп турар бо берге үеде бистин республиканың Чазак, оон Баштыңы Ш.Д. Ооржактын удуртулгазы-биле экономиканы хөгжүдеринче, чоннун социал байдалын экижидеринче угланган хөй ажылдарны 2001 чылда кылган-дыр. Бодумнуң үнелээним, эки деп көргөним каш-ла чижектен кирип көрейн.

«Тыва Республиканың күрүнө өнчүзүн эргелеп-башкара дугайында» Хоойлуну 2001 чылда хүлээп алган. Рынок экономиказының берге шылгалдаларына шыдашпайн баргаш, буурап дүжүп турган бүдүрүлгө черлери: «Алгы заводун», «Кидис заводун», «Дус-Даг» дус уургайын, «Малчын», «Мөген-Бүрен», «Өдүгөн», «Ак-Бедик», «Торгалыг», «Эйлиг-Хем» совхозтарны күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери кылдыр эде чаартканы шын орукче киргени ол-дур деп билдим.

Сөөлгү он чылдарда тудуг ажылы сулараан турду, 1999-2001 чылдарда бо айтырыгже Чазак, ылаңгыя Президент – Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак, улуг кичээнгеи салган түңнелинде, дыка хөй ара кагдынган болгаш чаа тудуглар ажылгалга киргени өөрүнчүг-дүр.

Бистин республиканың Чазаның удуртулгазы федералдыг төп-биле харылзааларны быжыглап калбарткан болгаш чурттун аңгы-аңгы девискээр-

лери база даштыкы чурттар-биле экономиктиг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларга атты салгаш, ону боттандырырының хемчеглерин алган. Бо ажыктыг талазын көргүскөн. Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти, Торгалыг – Хандагайты аразының автооорун, Хандагайтыда каайының эртирилге пунктузун ажылгалда кириген, мону улуг чедишкени деп санаар кижидир мен.

Көдээ ажыл-агыйда байдал кудургайлап орган болза, эрткен чылын бо адырже кол кичээнгеи угландырганындан чамдык чүүлдер кылдынган. 2000 чылга деңгээрге, хөй, өшкүнүң баш саны 9 хуу өскөн, инек, чылгы, төве, иви малдарның баш санының кызырлыгын эвээжеткен.

Отчетту номчуп орага, ажыл-агыйның кайы-даа адырында бурунгаар базым, чедишкени бардыр, бо бүгүнү быжыглаар, улам хөгжүдөр дээш ажылдаар хүлээлгелиг бис.

Чаа үнүп келген 2002 чылда оорлаар, арагалаар, аар кем-херек үлгедир чоруктар-биле демиселди республиканың бүгү чурттакчы чону бир демниг чорударынче кийгырып тур мен, ынчан бо багай чаңчылдарывысты ажып эртип шыдаар бис.

2001 чылда Чазактын кылып чоруткан ажылынга бодум хуумда эки деп үнелелди бээр-дир мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Күш-ажылдың хоочуну, республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

«ЭКИ» ДЕП ДЕМДЕКТИ САЛГАН

Амгы үеде 2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун чурттакчы чонга таныштырар, ону чугаалажып көөр хемчег уламчылап турар. Тыва Республиканың Архив албанының даргазы Д.И. Чыдым удурткан Чазактын бөлүү Мөңгүн-Тайга кожунга Чазактын Отчедун таныштырып чорааш, чедип келген. Дангыт Иргитовичиге бистин корреспондентивис ужурашкаш, мөңгүн-тайгажылар Чазактын кылып чоруткан ажылынга кандыг үнелелди бергенин сонуургап айтырган.

— Чазактын даалгазы-биле шыырак составтыг бөлүк Мөңгүн-Тайга кожунунун чурттакчы чонунга Чазак Отчедун таныштырып чордувус. 2001 чылда ТР-ниң Чазаның кылып чоруткан ажылын улуг сонуургал-биле таныжып көргөш, орта хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын чугаалааннар, сүмелерин бергеннер. Чазак 2001 чылда үрөтүңнелдиг ажылдаанын санал берген кижиди бүрүзү чугаалап турган. Ылаңгыя Тываның ырак булуну Мөңгүн-Тайга кожунунун социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринче Чазак, ооң Баштыңы Ш.Д. Ооржак хүн бүрү сагышты салып келгенин сеткил ханышкын-биле демдеглээр. Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти ажылгалда кириген, көмүр-даш, газ, аш-чем аймаа, үлетпур барааннары-биле хандырылганы мурнуку чылдардан экижиткен. Шалыңны, пенсияны, пособиелерни үзүктелишкени чокка, хуусаазында берип турар болу берген. Бо бүгү чурттакчы чоннун амьдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалды тургусканын айытканнар.

Оон аңгыда республиканың экономиказында, социал адырында кылдынган хөй чүүлдерни демдегледип, Чазактын 2001 чылда чоруткан ажыл-чорудулгазынга «эки» деп үнелелди бергеннер.

Ооң-биле чергелештир чүве чугаалаан хамаатылар социал-экономиктиг хөгжүлдезде чамдык чөптөстөргө доктаап, моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле саналдарын бергеннер. Мугур-Аксы суурнуң чурттакчылары Хандагайты – Мугур-Аксы аразының электри шугумунун тудуун уламчылаарын дилээн. «Тоолайлыг» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажыл-ишчилери суурга шагдааның участок төлээзин тургузарын, Кызыл-Хаяның чурттакчылары школага немей тудугну кылырын болгаш өске-даа саналдарны киригеннер.

2001 чылда Чазактын кылып чоруткан ажылының Отчедун танышкан хурал бүрүзүнге чурттакчы чон кончук идепкейлиг киришкен.

Бистин корр.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактын 2602 чылдың январь 21-де №1101 Чарлыын езугаар саң-хөё болгаш

экономика ажыл-чорудулгазынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың саң сайыдының

бирги оралакчызы **Татьяна Михайловна ГРИГОРЬЕВАНЫ** Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаан.